

Licht op Sociaal Schaduwwerk

Literatuurstudie naar (Nederlandse)
informele sociaalwerkpraktijken
die plaatsvinden onder de radar

Colofon

Dit is een uitgave van de
Hogeschool van Amsterdam,
Amsterdams Kenniscentrum voor
Maatschappelijke Innovatie,
lectoraat Stedelijk Sociaal Werken.

Alles uit deze uitgave mag, mits met
bronvermelding, worden vermenigvuldigd
en openbaar gemaakt.

Deze uitgave is onderdeel van de Werkplaats
Sociaal Domein Amsterdam en omgeving,
een samenwerkingsverband tussen regionale
instellingen en de Hogeschool van Amsterdam,
in samenwerking met het Ministerie van VWS.

Auteurs

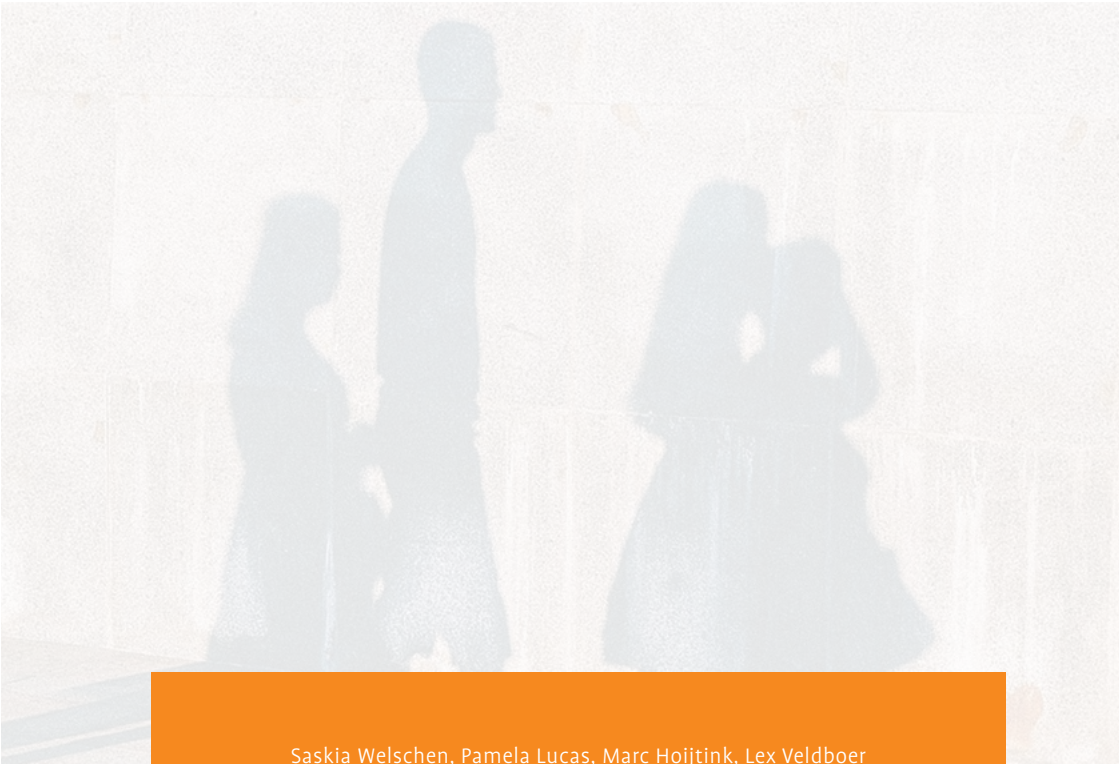
Saskia Welschen, Pamela Lucas,
Marc Hoijtink, Lex Veldboer

Beeld omslag
www.pikist.com

Hogeschool van Amsterdam
september 2020

Licht op Sociaal Schaduwwerk

Literatuurstudie naar (Nederlandse)
informele sociaalwerkpraktijken
die plaatsvinden onder de radar

A photograph showing the silhouettes of several people walking in a brightly lit hallway. The shadows are cast on a light-colored wall, creating a sense of movement and depth. The overall tone is soft and contemplative.

Saskia Welschen, Pamela Lucas, Marc Hoijtink, Lex Veldboer
Hogeschool van Amsterdam | Lectoraat Stedelijk Sociaal Werken

Inhoud

1 Inleiding	6
1.1 Sociaal schaduwwerk: informele sociaalwerkpraktijken in de schaduw	6
1.2 Afbakening begrip sociaal schaduwwerk	7
1.3 Redenen waarom sociaal schaduwwerk actueel is	9
1.4 Het diverse veld van sociaal schaduwwerk	10
1.5 In context: dynamieken tussen schaduwwerk en andere spelers	12
1.6 Opbouw van deze literatuurstudie	14
2 Sociaal schaduwwerk van binnenuit	17
2.1 Een brede waaier aan spelers met gedeelde kenmerken	17
2.2 Strategieën naar ondersteuning: welfare bricolage	19
2.3 Werkzame bestanddelen van sociaal schaduwwerk	21
2.4 Onderlinge verschillen binnen het sociaal schaduwwerk	23
2.5 Kwetsies: overbelasting en schaduwkanten van sociaal schaduwwerk	24
2.6 Tot slot: dit type sociaal werk wordt onvoldoende erkend	27
3 Samenwerking tussen sociaal schaduwwerkspelers onderling en met formele spelers	29
Samenwerking tussen sociaal schaduwwerkspelers onderling	29
3.1 Samenwerking: gemeenschappelijke thema's of achtergrond	29
3.2 Samenwerkingsvormen tussen informele spelers	30
3.3 Belemmerende factoren of spanningen in de samenwerking onderling	31
3.4 Bevorderende factoren voor samenwerking onderling	32
Samenwerking tussen sociaal schaduwwerk en formeel sociaal werk	33
3.5 Samenwerking: moeizaam ondanks wederzijdse bereidheid	33
3.6 Wat hebben migrantenorganisaties en formele spelers elkaar te bieden?	33
3.7 Samenwerkingsvormen tussen informele en formele spelers	35
3.8 Bevorderende factoren in de samenwerking tussen informeel en formeel	35
3.9 Belemmerende factoren en spanningen in de samenwerking	37
3.10 Tot slot: sociaal schaduwwerk en formeel sociaal werk vullen elkaar aan	39

4	Politieke dimensies van sociaal schaduwwerk	41
4.1	Politiseren door migrantenzelforganisaties	41
4.2	Democratische legitimiteit	42
4.3	Institutionele en niet-institutionele politiek	42
4.4	Niet-institutionele politieke activiteiten van zelforganisaties	43
4.5	Institutionele politieke activiteiten van zelforganisaties	45
4.6	Beoordeling van migrantenzelforganisaties binnen sociaal beleid	46
4.7	Tot slot: 'safe spaces' voor politiserend werken	49
5	Slothoofdstuk	50
5.1	Kenmerken van sociaal schaduwwerk	50
5.2	Het concept sociaal schaduwwerk: waardevol maar ook discutabel	53
5.3	Kwesties rondom sociaal schaduwwerk	57
5.4	Richting van het empirisch onderzoek	59
5.5	Ter afsluiting	60
6	Literatuur	61

1 Inleiding

Setting the scene: voorbeelden van sociaal schaduwwerk

In de superdiverse Brusselse wijk Anderlecht is de informele organisatie ‘De Mangoboom in Bloei’ actief. Begonnen als een Congolese zelforganisatie, is de organisatie uitgegroeid tot organisatie waar nieuwe migranten van zeer uiteenlopende herkomst hun eerste stappen in de Brusselse samenleving zetten. De organisatie wordt gerund door vrijwilligers. Ze biedt nieuwkomers een directe, laagdrempelige verlichting van primaire noden waarmee zij arriveren: het regelen van papieren, taalcursussen, gezondheidsbevordering en sociaal-culturele activiteiten. Tegelijkertijd is de organisatie een plek waar een bepaalde visie op samenleven in diversiteit vorm krijgt, die een alternatief vormt op het dominante integratiediscours (Schrooten et al., 2019).

In Amsterdam Zuidoost hebben twee vrouwen Stichting Carabic opgericht, waarin zij onder meer vrouwen met een Arabische en Caraïbische achtergrond – net als zij zelf – in de Nederlandse samenleving willen verbinden. Sinds de uitbraak van de coronacrisis deelt Carabic, met hulp van donateurs, voedselpakketten uit aan de meest kwetsbare bewoners in Zuidoost, waaronder ongedocumenteerden¹.

Een ander voorbeeld: moskeeorganisaties die huisbezoeken afleggen aan zieken en ouderen, aan relatiebemiddeling doen, huiswerkklassen en sport- en spelactiviteiten organiseren. Bartels en De Jong (2007) beschrijven hoe de activiteiten van moskeeën in het Amsterdamse Slotervaart zich geenszins beperken tot de religieuze sfeer, en voor een belangrijk deel sociaal van aard zijn. Ook Borell en Gerdner (2011) en Yar (2018) beschrijven in hun onderzoeken activiteiten door moskeeorganisaties. Nog een voorbeeld: een sportclub die is opgericht om sportactiviteiten te organiseren, richt zich in de slipstream daarvan op de persoonlijke ontwikkeling van kansarme jongeren. Al deze activiteiten zijn voorbeelden van ‘sociaal schaduwwerk’, het centrale thema van deze literatuurstudie.

1.1 Sociaal schaduwwerk: informele sociaalwerkpraktijken in de schaduw

Sociaal schaduwwerk verwijst naar actoren die geen deel uitmaken van het formele sociaal werk, maar in de praktijk wel degelijk aan sociaal werk doen. Het begrip is in 2019 gemunt door Vlaamse onderzoekers (Schrooten et al., 2019) en verwijst naar informele sociaal werkpraktijken, die vaak in de schaduw opereren omdat ze reageren op directe noden

¹ <https://stichtingcarabic.nl/>

onder bepaalde doelgroepen, waarop het formele circuit niet onmiddellijk een antwoord heeft. Het gaat hier om sociaal werkpraktijken zowel op het niveau van individuele ondersteuning als van samenlevingsopbouw en groepswerk.

Recent onderzoek uit België (Schrooten et al., 2019) heeft sterk bijgedragen aan het 'uit de schaduw halen' van sociaal schaduwwerk. In hun studie beschrijven Schrooten et al. door middel van rijk Belgisch casemateriaal wat sociaal schaduwwerk behelst en schetsen zij de context waarin sociaal schaduwwerk functioneert- in relatie tot doelgroepen, formeel sociaal werk en politiek en overheid. Met deze literatuurstudie willen wij het onderwerp agenderen binnen de Nederlandse context.

1.2 Afbakening begrip sociaal schaduwwerk

Om het begrip sociaal schaduwwerk af te bakenen is het zinvol een onderscheid te maken tussen sociaal werk 'als professie' en sociaal werk 'als praktijk' (Roose, Spierts, & Hoijtink, 2020). Als professie verwijst sociaal werk naar de activiteiten die ontplooid worden door mensen die opgeleid zijn tot sociaal werkers en die een specifieke set vaardigheden hebben ontwikkeld in een opleiding en deze inzetten bij het realiseren van doelen zoals we deze aantreffen in de internationale definitie vastgesteld door de IFSW in 2014.² Als praktijk verwijst sociaal werk naar een diversiteit van activiteiten, die ook worden uitgevoerd door mensen die niet tot sociaal werkers zijn opgeleid – zoals vrijwilligers of actieve burgers en zelforganisaties – maar die niettemin aansluiting vinden bij de opdracht van het sociaal werk zoals verwoord in de internationale definitie.

Sociaal schaduwwerk heeft in dit verband betrekking op sociaal werk als praktijk. De uitvoerders van sociaal schaduwwerk hebben geen formele taakopdracht van de overheid en ontvangen ook geen vergoeding in het kader van beroepsuitoefening. In de literatuur wordt ook geschreven over 'informele sociaal werkpraktijken' (Schrooten et al., 2019, p. 13), 'vrijwillig sociaal werk' (Borell & Gerdner, 2011; La Cour & Hojlund, 2008), of 'informeel sociaal werk'. In deze literatuurstudie zullen deze verschillende aanduidingen afwisselend worden gebruikt.

Wel maken we (cf. Schrooten et al., 2019) een duidelijk onderscheid tussen sociaal schaduwwerk en andere vormen van informele zorg. Het gaat ons met nadruk niet om informele zorg op individueel niveau, zoals mantelzorg en zorg door directe burens en

2 Zie voor de internationale definitie van sociaal werk: <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>

familie. Daarnaast gaat het ook niet om het meer op de gehele samenleving gerichte begrip 'community care'. Schrooten et al. (2019) positioneren sociaal schaduwwerk op een niveau daartussenin: het vindt plaats in de context van een aangegane relatie tussen hulpgever en hulpvrager, maar reikt tegelijk verder dan het individuele niveau. Sociaal schaduwwerk is juist expliciet gericht op een collectieve insteek, op het verbeteren van de sociale positie op groepsniveau (Schrooten et al., 2019, p. 14).

In het concept 'sociaal schaduwwerk' zit bovendien een verwijzing naar de relatieve onzichtbaarheid van deze informele sociaalwerkpraktijken: ze komen tot stand 'in de schaduw'. Dat slaat aan de ene kant op de doelgroep van het sociaal schaduwwerk: vaak bewoners of groepen die afstand tot het formele zorg- en welzijnsaanbod ervaren, of door dat aanbod onvoldoende worden bereikt. Aan de andere kant slaat de onzichtbaarheid ook op het feit dat er vanuit het formele domein – zowel van professionele organisaties als van (lokale) overheden – weinig bekendheid is met de spelers in het sociaal schaduwwerk. Ze opereren, zo stellen Thys en Anciaux (2019, p. 65) over etnisch-culturele zelforganisaties, 'onder de radar van overheden en het autochtone middenveld'.

Als we verder terugkijken in de literatuur, zien we al eerder het gebruik van de aanduiding 'schaduw' in een vergelijkbare context. Wolch (1990) introduceerde de term 'schaduwstaat' om te verwijzen naar de toenemende rol die civil society-organisaties op zich nemen als gevolg van een terugtrekkende overheid. De taken die de schaduwstaat (in de schaduw van de 'formele' staat) vervult, aldus Wolch, zijn vergelijkbaar met de collectieve verantwoordelijkheden van de 'formele' staat. Tegelijk heeft de schaduwstaat daartoe veel minder financiële middelen en functioneert deze buiten de democratische invloedssfeer, met minder verantwoordingseisen om aan te voldoen, in een grijs gebied, in de schaduw (in Beaumont, Rusinovic, & Wevers, 2004). Beaumont et al. trekken deze lijn in hun artikel in 2004 door naar de stad en spreken over de 'schaduwstad'. Sociaal schaduwwerk zoals beschreven door Schrooten et al. (2019) valt te plaatsen tegen een vergelijkbare achtergrond van een terugtrekkende overheid. Het gaat hierbij voor een belangrijk deel om praktijken die in het informele domein worden opgevuld omdat de overheid of de formele sector er niet in voorziet.

Tegelijk blijven Schrooten et al. ver weg van de soms wat negatieve connotaties die de begrippen 'schaduwstaat' en 'schaduwstad' in eerdere bijdragen wel hadden. In plaats daarvan leest hun boek vooral als een pleidooi voor meer waardering en erkenning voor sociaal schaduwwerk.

1.3 Redenen waarom sociaal schaduwwerk actueel is

Als onderdeel van de overgang naar een activerende verzorgingsstaat is de nadruk verschoven naar meer verantwoordelijkheid van bewoners en het stimuleren van onderlinge zorgzaamheid en ondersteuning binnen informele sociale netwerken. Sociaal schaduwwerk heeft verwantschap met ideeën over de ‘participatiesamenleving’, maar opereert wel steeds vanuit een collectivistische benadering en soms vanuit maatschappijkritische opvattingen. Het fenomeen sociaal schaduwwerk is ook relevant in het licht van de hernieuwde aandacht voor ‘de sociale basis’. De sociale basis wordt door sommigen beschreven als ‘het cement’ of ‘het weefsel van verbindingen’ in de samenleving, in het bijzonder ook op het niveau van wijk of dorp (Van Pelt & Repetur, 2018, p. 5). Anderen benadrukken het belang van een sociale basisinfrastructuur met ontmoetingsplekken en faciliteiten (zie bijvoorbeeld Klinenberg, 2018). De Gemeente Amsterdam schrijft over ‘een breed en laagdrempelig aanbod van activiteiten en ondersteuning in de eigen buurt of wijk’³. Sociaal schaduwwerk is bij uitstek een manifestatie van informele verbindingen die tussen individuen en binnen sociale netwerken ontstaan, en van waaruit onderlinge solidariteit, gemeenschapsgevoel en ondersteuning tot stand komen. In het Amsterdamse sociaal beleid is de ‘versteving van de sociale basis’ een belangrijke doelstelling. De sociale basis moet bewoners in diverse wijken zowel individuele als collectieve ondersteuning bieden. Juist nu de nadruk zo sterk ligt op de dragende kracht van de samenleving, is het te verwachten dat sociaal schaduwwerk in de spotlights staat. Desondanks blijft een deel van dit domein onbekend, onder de radar, en onderbelicht (zie bijvoorbeeld ook Veldboer & Kemmeren, 2016). Beter inzicht in de dynamieken binnen sociaal schaduwwerk en tussen sociaal schaduwwerk en andere spelers is van belang om te kunnen bijdragen aan het versterken van de sociale basis.

Een tweede reden waarom sociaal schaduwwerk actueel is, heeft betrekking op de ‘nieuwe verscheidenheid’ (Jennissen, Engbersen, Bokhorst, & Bovens, 2018). Diversiteit naar herkomst is, met name in de grote steden, in de afgelopen decennia steeds complexer geworden. Deze nieuwe verscheidenheid vraagt om nieuwe antwoorden en werkwijzen van publieke en private dienstverleners. In een recent WRR-rapport stellen onderzoekers het als volgt: ‘Publieke en private instellingen zullen zich moeten instellen op een permanente, steeds wisselende culturele veelvormigheid onder bewoners, leerlingen, patiënten, klanten en werknemers’ (Jennissen et al., 2018, p. 157). Voor het sociaal domein in het bijzonder roepen deze ontwikkelingen nieuwe vragen op over de noodzaak van

3 Samen Vooruit: Op weg naar een stevige sociale basis in Amsterdam. Stedelijk kader 2020-2023. Gemeente Amsterdam (2018).

doelgroep-specifiek beleid, de beperkingen van mainstreaming als vervanging van diversiteitsbeleid en de (on)mogelijkheid van maatwerk.

Zoals Schrooten et al. beargumenteren, speelt deze context van toenemende stedelijke diversiteit een rol in het groeiende belang van sociaal schaduwwerk. Sociaal schaduwwerk vervult namelijk bij uitstek een grote rol als het gaat om het bereiken en ondersteunen van personen met een migratieachtergrond. Om demografische redenen manifesteert die problematiek zich vooral in de stedelijke omgeving. Anders dan vaak de aanname is over migrantenzelforganisaties, is niet al het sociaal schaduwwerk beperkt tot het bedienen van groepen met een gedeelde, uniforme herkomst. Debruyne (2019) laat bijvoorbeeld zien hoe De Mangoboom in Bloei bij uitstek een antwoord vormt op de uitdagingen van de nieuwe verscheidenheid. De organisatie bedient 'tientallen nationaliteiten door middel van dienstverlening die tegemoet komt aan de vele noden van onderuit' en is daarmee beter aangepast aan de superdiverse realiteit dan mainstream hulpverlening, aldus Debruyne (2019, p. 172).

Zowel vanwege de bredere ontwikkelingen in het sociaal domein als de uitdagingen van de nieuwe verscheidenheid is het interessant om de kennis over sociaal schaduwwerk te vergroten en te agenderen in het Nederlandse debat. Met deze literatuurstudie zetten wij daartoe een eerste stap.

1.4 Het diverse veld van sociaal schaduwwerk

Uit de bundel van Schrooten et al. (2019) komt naar voren hoeveel verschillende typen spelers een rol kunnen spelen binnen sociaal schaduwwerk. In de context van eerste hulp en ondersteuning aan nieuwe migranten met 'complexe en meevoudige migratietrajecten' noemen zij bijvoorbeeld: 'migrantenzelforganisaties, liefdadigheidsinstellingen, religieuze organisaties, online gemeenschappen, maar daarnaast ook 'lokale plaatsen die focussen op informaliteit en gezelligheid zoals bars, restaurants of kapperszaken en etnische winkels' (2019, p. 11).

Het type sociaal werkpraktijken waarin op dit soort plekken wordt voorzien loopt uiteen van ontmoeting of samenlevingsopbouw, het bieden van materiële steun in de vorm van voedsel of huisvesting, juridisch advies, financiële ondersteuning, begeleiding naar werk, sociale dienstverlening of het bijdragen aan politiseren (cf. Schrooten et al., 2019, p. 12). Bij nieuwere migranten gaat het vaak om welzijnsbehoeften en hulpvragen die direct voortkomen uit de migratie-ervaring; zoals hulp bij het regelen van een verblijfsstatus, het vinden van werk, een verblijfplaats en eventuele gezinshereniging.

Migrantenzelforganisaties en andere informele spelers leveren deze vormen van ondersteuning niet alleen aan nieuwe migranten, maar ook aan langer gevestigde migrantengroepen. Thys en Anciaux beschrijven bijvoorbeeld hoe de meerderheid van de door hen onderzochte migrantenzelforganisaties zich begeeft op het terrein van sociaal werk en zich inzet voor de verbetering van het welzijn van haar leden (2019, p. 74). Voorbeelden van sociale dienstverlening die zij beschrijven zijn: hulp bij administratieve procedures die nodig zijn om gebruik te maken van voorzieningen, opvoedondersteuning, relatiebemiddeling en specifieke begeleiding van jongeren.

Voor een deel gaat het hierbij om religieuze organisaties. Schrooten en Trappers beschrijven hoe binnen de grote religies onderlinge zorgzaamheid – zoals armen- en ziekenzorg – van oudsher als vanzelfsprekende verantwoordelijkheid wordt gezien. Dat manifesteert zich in een breed scala aan informele sociaal werkpraktijken (2019, p. 95).⁴

Bartels en De Jong (2007) deden onderzoek naar de sociale rol van moskeeorganisaties in Amsterdam Slotervaart. Naast sociaal-culturele en onderwijsgerelateerde activiteiten, beschrijven zij hoe de organisaties activiteiten ontplooiën gericht op ‘participatie in de samenleving’, op het algemene welzijn en de zelfredzaamheid van hun leden (2007, p. 459). Hier worden veel genoemd: taallessen, huiswerkbegeleiding, vrouwengroepen, informatiebijeenkomsten. Thys en Anciaux spreken van een ‘voorportaalfunctie’ die etnisch-culturele zelforganisaties vervullen, omdat voortrekkers in deze organisaties ‘doeltreffend verwijzen, gidsen en aanbevelen’ (2019, p. 77). Zij kunnen daardoor als tussenstation fungeren voor personen voor wie de stap naar formele ondersteuning nog een brug te ver is (zie ook Welschen, 2019).

Kerkelijke organisaties vervullen vaak een vergelijkbare brede rol. Van Dijk (2000) beschrijft de belangrijke rol die Afrikaanse kerken spelen in het dagelijks leven van veel Afrikaanse migranten in Nederland. De kerken fungeren als ontmoetingsplaatsen waar ondersteuning kan worden gevonden bij allerlei kwesties die te maken hebben met ‘het vinden van de weg’ in Nederland. De kerk biedt een plek waarin in de eigen taal informatie uitgewisseld wordt over de Nederlandse samenleving, ‘over haar wetten en procedures’. De kerk voorziet in de eerste noden van de migrant, in directe concrete bijstand. De kerkleiders dienen ‘als ‘vraagbaak’ of doorgeefluik voor informatie over bijvoorbeeld vreemdelingenwetgeving (Van Dijk, 2000, p. 203).

4 In historisch perspectief is op geloofsovertuiging gebaseerd sociaal werk niet alleen een belangrijke basis voor informeel, maar ook voor formeel sociaal werk geweest.

In relatie tot nieuwe migranten – zowel migranten met verblijfsstatus als ongedocumenteerden – spreken Schrooten en Meeus (2020) van een ‘aankomstinfrastructuur’; ‘die delen van het bredere stedelijk weefsel waarmee nieuwkomers bij aankomst verstrengeld raken en waar hun toekomstige lokale of translokale sociale wordingen worden geproduceerd en onderhandeld’ (2020, p. 414). Informele netwerken zijn een essentieel onderdeel van die aankomstinfrastructuur (zie ook Debruyne, 2019).

Ook sportclubs kunnen, in specifieke gevallen, onder de waaier van sociaal schaduwwerk vallen. In hun hoofdstuk in het boek *Sociaal Schaduwwerk* beschrijven Withaecx, Smets en Haudenhuyse sportclubs die aan informeel sociaal werk doen als ‘sociaal-sportieve praktijken’, die inspelen op de concrete dagelijkse noden van specifieke doelgroepen in de grote steden (2019, p. 121). Het zijn sportclubs die bijvoorbeeld zijn opgericht door mensen met een migratieachtergrond, die vanuit hun eigen levenservaring een proactieve sociale rol opnemen. Ze hebben soms uitgesproken sociaal-maatschappelijke ambities, zoals het begeleiden van jeugd naar werk, of het verbinden van verschillende groepen bewoners (2019, p. 127). Uit de voorbeelden blijkt dat de sociaal werkpraktijken van deze organisaties vaak onder de radar blijven van formeel sociaal werk en van overheden. De auteurs roepen dan ook op om op een meer genuanceerde wijze te kijken naar het concept ‘sportclub’, om recht te doen aan de veelheid van praktijken die zich binnen het terrein van de stedelijke amateursport ontwikkelen.

Samenvattend kan gesteld worden dat sociaal schaduwwerk een grote diversiteit van partijen betreft, die bovendien op zeer uiteenlopende manieren ‘aan sociaal werk doen’. Wij kiezen er in deze literatuurstudie voor om ons – binnen het bredere veld van sociaal schaduwwerk – vooral toe te spitsen op schaduwwerk gericht op personen of groepen met een migratieachtergrond. Deze vormen zowel een groot deel van de gebruikers als doelgroepen van sociaal schaduwwerk. De empirische voorbeelden die we zullen beschrijven betreffen vooral migrantenzelforganisaties. Een reden daarvoor is dat het schaduwwerk, zoals hierboven beschreven, juist voor deze groepen een essentiële rol vervult. Door ons toe te spitsen op een bepaald type schaduwwerk zijn we bovendien in staat om dieper in te gaan op de mechanismen binnen dit specifieke veld.

1.5 In context: dynamieken tussen schaduwwerk en andere spelers

Sociaal schaduwwerk opereert niet in een vacuüm maar in een landschap, waarin zij onder meer te maken heeft met formele sociaalwerkorganisaties en de overheid. In het tweede deel van deze literatuurstudie gaan wij in op de kwesties die spelen in de dynamiek tussen sociaal schaduwwerkspelers en hun omgeving. In de eerste plaats kijken we daarbij naar

de interactie tussen sociaal schaduwwerkspelers onderling en de relatie tussen formele en informele spelers. Met name over dat laatste is al veel geschreven. Niet alleen gaat het hier om wederzijdse onbekendheid, maar ook om botsende opvattingen over wederzijdse rollen.

Uit het onderzoek in België blijkt hoe sociaal schaduwwerk als een spiegel voor het formele domein kan fungeren. Dat het schaduwwerk de kloof opvult die ontstaat door terugtreden door of onderbereik van formele organisaties, kan gezien worden als een belangrijk signaal. Het verschijnsel sociaal schaduwwerk kan ons inzicht geven in de gaten in de aansluiting van formeel sociaal werk.

Tegelijkertijd is het van belang te benadrukken dat er ook interessante overeenkomsten zijn tussen formeel en informeel sociaal werk. Het onderscheid tussen praktijk en professie is hier relevant: terwijl de positie van waaruit deze verschillende spelers aan sociaal werk doen sterk verschilt, voeren zij vaak wel soortgelijke praktijken uit, vanuit vergelijkbare normatieve kaders. Bovendien zijn sommige kwesties die wij signaleren voor sociaal schaduwwerk even goed aan de orde voor formeel sociaal werk. Net als spelers in het sociaal schaduwwerk worstelen professionele sociaal werkers soms met het zichtbaar maken van de effecten van hun werk. Ook bij hen speelt vaak de vraag of hun kerntaak bestaat uit het uitvoeren van overheidsbeleid of om, meer autonoom daarvan, te handelen volgens een op mensenrechten gestoeld normatief kader.

Als gevolg van de transities in het sociaal domein is daarnaast een ontwikkeling waarneembaar waarbij informalisering een steeds grotere plek krijgt binnen professioneel sociaal werk. Tegelijkertijd kan er, naarmate sociaal schaduwwerk meer uit de schaduw wordt gehaald, sprake zijn van de formalisering van informeel sociaal werk. In plaats van formeel sociaal werk en informeel sociaal werk te zien als twee intrinsiek verschillende werelden, lijkt het passender te spreken over verschillende posities op een continuüm tussen formeel en informeel.

Een belangrijk ijkpunt in de literatuur over de samenwerking tussen formeel en informeel is de vraag op welke manier de bijdrage van informeel werk wordt beoordeeld vanuit het formele domein of het beleid. Dat gaat bijvoorbeeld over de vraag of informeel sociaal werk primair ondersteunend zou moeten zijn aan formeel sociaal werk. Informeel sociaal werk wordt dan vooral gezien als 'toeleider' naar formeel sociaal werk. Informele organisaties worden primair beoordeeld op de mate waarin zij fungeren als vindplaats voor moeilijk bereikbare groepen en als voorportaal voor professionele ondersteuning. Dat perspectief,

dat ook wel door Ponzoni en Distelbrink (2014) het ‘toegankelijkheidsperspectief’ wordt genoemd, gaat over de instrumentalisering van informeel werk en is veelal dominant bij formele organisaties. Daartegenover staat het zogenaamde ‘shared spaces’- perspectief, waarin de intrinsieke waarde van de processen binnen de informele organisatie zelf veel meer voorop staat (2014, p. 4).

Dat laatste raakt ook aan discussies over de relatie tussen sociaal schaduwwerk enerzijds en overheid en politiek anderzijds. Over die verhouding bestaan uiteenlopende opvattingen. Als sociaal schaduwwerk inderdaad een adequaat antwoord biedt op de noodzaak voor overheid en professie om met de nieuwe verscheidenheid om te gaan, dan is het voor de laatste twee interessant om de samenwerking met sociaal schaduwwerk te versterken. Tegelijkertijd zijn er complexe keerzijden denkbaar in dat proces.

In de eerste plaats vormen autonomie en onafhankelijkheid van overheid en overheidsfinanciering een kracht van veel sociaal schaduwwerkorganisaties. Verschillende auteurs, o.a. Thys (2019), benoemen dat sociaal schaduwwerkorganisaties erin slagen om ‘safe spaces’ te realiseren waar groepen die doorgaans een gemarginaliseerde stem hebben in de samenleving, gehoord kunnen worden. De organisaties dragen daarmee bij aan een mate van empowerment die bij instrumentalisering binnen de keten van zorg en welzijn, teniet zou gaan (zie ook Ponzoni & Pels, 2016).

In de tweede plaats speelt het risico van ongelijke verdeling van bronnen; die niet per definitie terecht komen bij degenen met de hoogste noden (Ponzoni & Pels, 2016). Ook is er ongemak vanuit het beleid om al te actief in te zetten op het ondersteunen van sociaal schaduwwerk, tegen de achtergrond van het immigratie- en integratiebeleid van de afgelopen decennia (o.a. Thys & Anciaux, 2019).

1.6 Opbouw van deze literatuurstudie

Met deze literatuurstudie willen we bijdragen aan de kennis over sociaal schaduwwerk door het fenomeen van verschillende kanten te belichten. De vraag die wij beogen te beantwoorden is: Welke kenmerken en kwesties van sociaal schaduwwerk zijn te destilleren uit de Belgische en internationale literatuur en hoe passen ze in/ bij de Nederlandse context?

We kiezen daarvoor in de eerste plaats een focus op de interne dynamiek van sociaal schaduwwerk. Deze staat centraal in **hoofdstuk 2**. We putten hierbij uit de Belgische studie en vullen die aan met voorbeelden uit de Nederlandse en internationale

context. Vervolgens onderzoeken we in dit hoofdstuk wat sociaal schaduwwerk zo 'eigen' maakt. Wat zijn de elementen binnen het sociaal schaduwwerk die maken dat het in staat is om moeilijk bereikbare doelgroepen te bereiken? Ofwel, wat zijn de zogenaamde 'werkzame bestanddelen' van sociaal schaduwwerk? Tegelijk staan we stil bij de vraag wat de mogelijke keerzijden van sociaal schaduwwerk zijn. Daarbij komt het eventuele 'terugtrekken in de eigen kring' of segregatie aan bod. Maar ook adresseren we de risico's die Ponzoni en Pels benoemen, op het terrein van ongelijke toegang tot welzijn en de zogenaamde 'voluntary failure' (Salamon, geciteerd in Ponzoni & Pels, 2016, p. 51). We adresseren in dit hoofdstuk ook de zogenaamde 'civiele stratificatie'⁵ van sociaal schaduwwerk. Dat gaat over de positie van sociaal schaduwwerkspelers in het maatschappelijk middenveld op een aantal indicatoren, namelijk financieel en menselijk kapitaal, maar ook symbolisch en sociaal kapitaal. Daarmee wordt duidelijk dat niet alle spelers in het schaduwwerk een gelijke positie innemen.

In **hoofdstuk 3** richten we de blik op de omgeving van sociaal schaduwwerk, in het bijzonder formeel sociaal werk en publieke dienstverlening. We gaan hier in op de samenwerking tussen sociaal schaduwwerkspelers onderling en met formele spelers. In hoeverre is sprake van wederzijdse bekendheid en samenwerking? En indien er samenwerking is, op welke manier kan die samenwerkingsrelatie dan getypeerd worden? Als intensievere samenwerking het streven is, hoe zou dat kunnen bevorderd? Wat zijn belemmerende factoren of mogelijke spanningen? Bij dat laatste gaan we in op de vraag wat verschillende perspectieven zijn op samenwerking, waaronder het instrumentele perspectief gericht op toeleiding naar formele zorg. Ook onderzoeken we of, en wat formeel sociaal werk kan leren van schaduwwerk en vice versa.

Hoofdstuk 4 richt zich tot slot op de verhouding tussen enerzijds sociaal schaduwwerk en anderzijds de (lokale) overheid en de politiek. We verkennen in dit hoofdstuk in welke mate en hoe binnen sociaal schaduwwerk politiserend gewerkt wordt en welke ondersteunende factoren en spanningen we daarin kunnen identificeren in de verhouding met (lokale) overheid en politiek. In de literatuur is veel aandacht voor de invloed van het migratiedebat op de verhouding tussen migrantenzelforganisaties en (lokale) overheden

5 Binnen migratieonderzoek wordt het concept 'civic stratification' regelmatig gebruikt. In dat verband wijst het begrip op een hiërarchie van rechten waar migranten met verschillende posities in een land van aankomst aanspraak op kunnen maken (zie bijvoorbeeld Morris, 2009; Snel, Faber & Engbersen, 2013). In Sociaal Schaduwwerk (Schrooten et al., 2019) wordt het concept gebruikt in de betekenis die Ramakrishnan en Bloemraad (2008, p. 45) eraan geven, toegespitst op de ongelijke positie en zichtbaarheid van verschillende community/ maatschappelijke organisaties ten opzichte van/ in de ogen van lokale overheden.

en politiek. Deze verhouding wordt opvallend minder vaak geanalyseerd vanuit het empowermentperspectief, zeker in relatie tot politiserend werken. Wat zien we aan praktijken en dynamieken als we vanuit die bril inzoomen op sociaal schaduwwerk? Hierbij komt de relatieve onafhankelijkheid van de overheid van informele spelers aan de orde, met de al genoemde paradox: hoe meer overheidsbemoeyenis met vrijwillige initiatieven, des te lastiger is het om de autonomie van de zelforganisaties te bewaren – die nu juist in veel gevallen de kracht is. Vanuit het empowerment-ideaal zouden migrantenzelforganisaties alternatieve, veilige plekken moeten zijn met gelegenheid tot politiserend werken. Overheidsfinanciering zou die onafhankelijke positie onder druk zetten.

In het **slothoofdstuk** van deze literatuurstudie brengen we de inzichten uit de voorgaande hoofdstukken samen. We maken de balans op van de kennis die er op dit moment is en formuleren een aantal specifieke vragen die leidend zouden kunnen zijn in vervolgonderzoek. Die vragen zijn richtinggevend voor het empirisch onderzoek dat wij in het najaar van 2020 gaan uitvoeren in Holendrecht, Amsterdam Zuidoost.

2 Sociaal schaduwwerk van binnenuit

In dit hoofdstuk gaan we dieper in op de kenmerken en de rol van sociaal schaduwwerk. Zijn er enkele gemeenschappelijke kenmerken te benoemen van het sociaal schaduwwerk? Welke rol speelt schaduwwerk vanuit het perspectief van diegenen die er gebruik van maken? Waarom vervult het die rol? Wat zijn de eigenschappen die maken dat schaduwwerk deze rol kan vervullen, met andere woorden: wat zijn de zogenaamde ‘werkzame bestanddelen’ van sociaal schaduwwerk?

In de laatste paragrafen lichten we twee prangende kwesties uit die voor sociaal schaduwwerk aan de orde zijn. Allereerst is dat het verschijnsel van overvraging en overbelasting, dat op de loer ligt wanneer het vooral uit vrijwilligers bestaande informele domein een steeds belangrijkere rol gaat spelen in de keten van zorg en welzijn. De tweede kwestie die we hier aankaarten zijn de mogelijke schaduwkanten van sociaal schaduwwerk, zoals die in de literatuur worden beschreven. Daarbij valt te denken aan bepaalde machts- of afhankelijkheidsrelaties die binnen het schaduwwerk in stand worden gehouden. Een ander voorbeeld is het risico dat gesignaleerde problematiek te lang ‘binnenskamers’ wordt gehouden en er niet op tijd wordt doorverwezen naar professionele hulp.

2.1 Een brede waaier aan spelers met gedeelde kenmerken

In de inleiding lieten we al zien hoe divers het landschap van sociaal schaduwwerk is. Ondanks die diversiteit zijn een aantal gedeelde kenmerken te benoemen van sociaal schaduwwerk. Twee kenmerken lichten we hieronder uit. Het eerste is dat deze informele partijen er vaak in slagen om personen of groepen te bereiken die door het formele sociaal werk onvoldoende worden bereikt. Een tweede kenmerk van de meeste informele spelers in het welzijnsdomein hangt daar misschien wel direct mee samen. Dat is dat hun bijdrage aan sociaal werk vaak niet goed zichtbaar is, omdat het onderdeel uitmaakt van een breder palet aan activiteiten. De buitenwereld herkent en erkent daarom lang niet altijd de informele sociaal werkpraktijken die binnen deze bredere context tot stand komen.

Bereik van moeilijk bereikbare doelgroepen- vooral migranten

Sociaal schaduwwerk bereikt zoals gezegd vaak personen of groepen die afstand ervaren tot formele zorg en ondersteuning. Talrijk onderzoek toont de kloof aan tussen gevestigde migrantengroepen en formeel zorg- en welzijnsaanbod. Ondanks dat sociale problematiek onder deze groepen relatief veel voorkomt is er ondergebruik van voorzieningen, worden deze burgers vaak niet tijdig bereikt en is de aansluiting van voorzieningen bij hun

leefwereld niet optimaal (Bellaart, Achahchah, & Badou, 2019). Informele organisaties die migrantengroepen wél bereiken kunnen in dat gat springen, omdat ze soms gezien worden als een alternatieve, makkelijker te vertrouwen bron van steun (Ponzoni & Pels, 2016). Dat geldt bijvoorbeeld voor de etnisch-culturele migrantenzelforganisaties die in Nederland al vanaf de jaren tachtig in de context van het minderhedenbeleid zijn ontstaan.

Toch wordt de bijdrage van migrantenzelforganisaties niet per definitie als waardevol herkend en erkend. Ponzoni en Pels (2016) tonen aan dat de rol van migrantenorganisaties primair wordt beoordeeld binnen het kader van integratiebeleid. Vanuit die optiek gaat de aandacht vooral uit naar de vraag of vanuit zelforganisaties voldoende wordt verbonden met de mainstream samenleving, of dat er in plaats daarvan parallelle structuren ontstaan. In hoofdstuk 4 staan we iets langer stil bij deze kwestie.

Vervlechting van foci en functies

Een tweede gemeenschappelijk kenmerk dat veel van de sociaal schaduwspelers bindt, is dat het bieden van zorg en ondersteuning niet hun primaire raison d'être is. Zij verrichten hun sociaal werk meestal in het kielzog van andere activiteiten. Schrooten et al. (2019) wijzen erop dat deze vervlechting van foci en functies voor veel informele spelers een struikelblok is, omdat zij grote moeite hebben om financiering te realiseren voor hun welzijnsfuncties — deze vormen immers niet hun 'kerntaak'. Anderzijds is die vervlechting van functies vaak juist de kracht van de informele spelers en vormt deze een van haar 'werkzame bestanddelen'.⁶

In eerder onderzoek (Welschen, Metzke, Haijen, & Rijnders, 2018; Welschen et al., 2020) tekenden wij op dat bewoners die om uiteenlopende redenen drempels ervaren tot formele voorzieningen, vaak wel over de drempel komen bij voorzieningen die zij niet direct associëren met hulpverlening. Juist die laagdrempelige ontmoetingsvoorzieningen waar andere doelen centraal staan — samen zijn, of samen sporten, koken, bidden — bieden een context waarbinnen, na een periode van vertrouwensopbouw, ook ruimte ontstaat voor het benoemen van problemen. Op die manier kan een dergelijke ontmoetingsplaats ook als het 'voorportaal' of tussenstation fungeren, zowel naar meer gerichte informele hulp als naar formele hulpverlening, zoals we in de inleiding al beschreven (Thys & Anciaux, 2019). Een voorportaal faciliteert de stap om hulp te vragen, in welke richting dan ook.

6 We zien hierin een parallel met het onderscheid binnen het formele sociaal werk tussen individuele en collectieve werkwijzen, en het feit dat de collectieve aanpak binnen het huidige sociaal werk op minder zichtbaarheid, herkenning en financiering kan rekenen dan de individuele aanpak (zie bijvoorbeeld Linders, 2019).

Om te begrijpen waarom informeel sociaal werk deze rol kan vervullen, gaan we hieronder in op de bestanddelen die maken dat gebruikers zich tot informeel sociaal werk wenden.

2.2 Strategieën naar ondersteuning: welfare bricolage

Om te begrijpen welke rol informeel sociaal werk vervult als onderdeel van de ondersteuning die mensen zoeken, moeten we starten bij diegenen die er gebruik van maken. Vanuit dat perspectief is het gebruik maken van informeel sociaal werk een onderdeel van een veelheid aan strategieën die mensen inzetten, of routes die mensen bewandelen op weg naar informatie, ondersteuning of hulp.

Toegankelijke en betrouwbare bronnen van steun

Bij het zoeken naar hulp kiezen mensen meestal toegankelijke en betrouwbare bronnen van steun, aldus Hernández-Plaza, Alonso-Morillejo en Pozo-Muñoz (2006). Daarbij speelt mee of de bron van steun in staat is de situatie goed te begrijpen, of de kosten laag zijn en of er minimaal risico is op stigmatisering. Informele steunnetwerken, zoals die van schaduwwerkorganisaties, voldoen vaak eerder aan die criteria dan formeel sociaal werk en zijn daardoor laagdrempeliger (2006, p. 1155). Overigens moet daarbij worden benadrukt dat er evenveel routes naar hulp zijn als er individuen zijn, en dat allerlei persoonsgebonden of situationele factoren beïnvloeden bij welke vormen van ondersteuning mensen zich prettig voelen. Ook is het te beperkt om te stellen dat mensen bij voorkeur bij informele netwerken aankloppen.

Strategisch combineren van formele en informele hulpbronnen

In werkelijkheid is het ondersteuningsnetwerk dat mensen om zich heen vormgeven een combinatie van verschillende bronnen van steun – zowel formeel als informeel (zie bijvoorbeeld Stewart et al., 2008).⁷ Dit kan worden beschreven als ‘welfare bricolage’ (Phillimore, Humphries, Klaas, & Knecht, 2016). Bricolage, aldus Phillimore et al., verwijst naar ‘een tactiek waarbij individuen het beste maken van beschikbare hulpbronnen als onderdeel van een strategie’ (2016, p. 17). Het is bij uitstek van toepassing op de manier waarop nieuwe migranten in superdiverse ‘aankomstwijken’ een combinatie van formele en informele hulpbronnen ‘aan elkaar smeden’ om in hun gezondheids- en welzijnsbehoeften te voldoen. De term legt bovendien de nadruk op de actieve, creatieve ‘agency’ van de gebruikers in hun zoektocht naar gezondheid en welzijn, in plaats van hen

7 Sociale netwerken en de wederkerigheid daarbinnen – zo is bekend in de sociologische literatuur – maken deel uit van sociaal kapitaal, een verzamelterm voor de cruciale hulpbronnen voor zowel individuen als groepen die bijdragen aan materiële steun, maatschappelijke participatie en plezier, ondersteuning in tijden van crisis, et cetera (o.a. Woolcock & Narayan, 2000).

te plaatsen in een passieve slachtofferrol van ‘moeilijk bereikbare’ of ‘gemarginaliseerde’ doelgroep (o.a. Phillimore et al., 2016).

Elementen van ondersteuning kunnen van formele organisaties komen, maar evengoed wordt een groot beroep gedaan op informele netwerken — zoals de kapper, sportclub, de etnisch-culturele organisatie of de moskee. Juist omdat bepaalde formele voorzieningen en diensten niet toegankelijk zijn voor nieuwkomers — met name ongedocumenteerden, zijn de informele voorzieningen van essentieel belang.

Welfare bricolage door nieuwe migranten, maar ook door andere groepen

Het aankloppen bij informele netwerken kan te maken hebben met de specifieke fase waarin een nieuwe migrant zich bevindt. In de bekende terminologie van Granovetter (1973): eerst worden de zogenaamde ‘strong ties’ -netwerken van landgenoten of ‘peers’-aangesproken, daarna pas worden ‘weak ties’ ingezet — zoals meer geformaliseerde vormen van hulp (in Stewart et al., 2008, p. 139). De strong ties worden ingezet om in basisbehoeften te voorzien, zoals voedsel, leningen, tijdelijke huisvesting, maar ook wederzijds begrip, steun en vertrouwen (Hernández-Plaza et al., 2006, p. 1152).⁸ Soms speelt daarbij mee dat formele ondersteuning (nog) niet toegankelijk is zolang hulpvragers nog geen verblijfsstatus hebben.

Tegelijkertijd wijzen verschillende auteurs erop dat het combineren van formele en informele bronnen van steun niet specifiek is voor (nieuwe) migranten. Dit beeld is ook bekend van andere doelgroepen zoals gezinnen met multi-problematiek, dak- en thuislozen en personen met verslavingsproblematiek (Steyaert & Kwekkeboom, 2010). De ‘bricolage’ van formele en informele steun beperkt zich bovendien niet tot het welzijnsdomein. Op het terrein van sociale zekerheid wijzen Snel en Staring (2001, p. 7) erop dat personen in lagere sociaaleconomische posities sinds jaar en dag ‘informele coping-strategieën’ ontwikkelen om in hun basisbehoeften te voorzien. Ook in ver ontwikkelde verzorgingsstaten blijven formele sociale zekerheid en informele coping-strategieën naast elkaar bestaan.

8 Andere routes komen ook voor. Zo blijkt uit een onderzoek onder Somalische nieuwkomers in België dat sommige juist steeds meer gebruik gaan maken van informele hulp en minder van formele, en anderen informele hulp vermijden, bijvoorbeeld uit angst voor contact met vijandige clans (Taels, Van Acker, & Arnaut, 2019).

2.3 Werkzame bestanddelen van sociaal schaduwwerk

Wat zijn de kenmerken van sociaal schaduwwerk waardoor het deze rol van eerste bron van steun zo goed kan vervullen? Op die vraag is geen eenduidig, simpel antwoord te geven, gezien de grote diversiteit van het speelveld en de sterke verschillen in lokale context. Wel komt uit de literatuur duidelijk naar voren dat vertrouwen, nabijheid en een onafhankelijke positie van overheid of professionele instanties een grote rol spelen.⁹

Vertrouwen en nabijheid

Relationeel vertrouwen, dat zo belangrijk is voor de effectiviteit van sociaal werk, ontstaat in informele steunnetwerken spontaan, ongedwongen. Ondersteuning vindt immers plaats binnen een bredere context van een wederkerige relatie tussen mensen, waarbij sprake is van een zekere mate van gelijkwaardigheid, continuïteit en intimiteit. Hierin is ruimte voor de uitwisseling van affectiviteit, informatie, materiële ondersteuning en andere steunbronnen (Hernández-Plaza et al., 2006, p. 1155).

Daarbij speelt mee dat sociaal schaduwwerk zoals gezegd niet expliciet gericht is op hulpverlening, maar in de eerste plaats vaak op ontmoeting en het opbouwen van relaties rondom andere kwesties dan hulpverlening – zoals een gedeelde religie, of sport. Daarnaast staat informeel sociaal werk vaak letterlijk dichtbij de dagelijkse ervaringen van mensen. Het vindt plaats binnen een context van natuurlijke, dagelijkse interacties die mensen op lokaal niveau met elkaar hebben; in de kerk, moskee, tussen buurtbewoners. Thys en Anciaux schrijven hierover: ‘vertrekkend vanuit het vertrouwen en de grote leefwereld van deze mensen en groepen [nieuwkomers en mensen met een migratieachtergrond, red.], kunnen [zelforganisaties] heel adequaat een brug slaan naar voorzieningen in de ingewikkelde wereld van gezondheids- en welzijnszorg (2019, p. 77).

Community connectedness

Die nabijheid geldt bijvoorbeeld voor moskeeorganisaties, zo beschreven Borell en Gerdner op basis van landelijk onderzoek in Zweden (2011).¹⁰ Voorgangers in de moskee staan vaak dichtbij de leden van hun gemeenschap. Ze wonen in dezelfde wijk, delen vaak een achtergrond als immigrant en een gemeenschappelijk lokaal dagelijks leven met moskeegangers. Ze hebben daardoor een sterke mate van ‘community connectedness’: ze zijn zowel cultureel als ruimtelijk nabij voor de mensen met wie ze werken (Fretwell,

9 De Corte et al. (2019) noemen nabijheid, participatie en gelijkwaardigheid als centrale werkingsprincipes (2019, p. 278).

10 En minder voor de protestantse kerk, aldus het artikel van Borell en Gerdner (minder nabijheid).

Osgood, O'Toole, & Tsouroufli, 2018). Op basis daarvan kan een mate van wederkerigheid en verbondenheid ontstaan, waarbij het onderscheid tussen 'hulpgever' en 'hulpvrager' niet altijd even duidelijk is. Vanwege de directe nabijheid kunnen moskeeorganisaties flexibele welzijnsactiviteiten aanbieden, op maat gesneden voor de gemeenschap (Borell & Gerdner, 2011, p. 974). Ponzoni en Pels beschrijven hoe vrijwillig sociaal werk in algemene zin 'gewaardeerd wordt om het leveren van meer pluralistische vormen van welzijn, responsiviteit aan lokale behoeften, meer persoonlijke vormen van ondersteuning en het opereren vanuit een positie van gelijkwaardigheid' (2016, p. 50).¹¹ Die persoonlijke vormen van ondersteuning kunnen goed worden toegesneden op de hulpvraag, dankzij de kennis over de ander die tot stand komt in persoonlijke relaties (Hernández-Plaza et al., 2006). Ondersteuning vanuit informele sociale netwerken kan bovendien een stabiel, langdurig karakter hebben doordat deze gebaseerd is op langdurige banden tussen 'peers'; personen wiens problemen, behoeften en zorgen vergelijkbaar zijn (Hernández-Plaza et al. 2006, p. 1163).

'Community connectedness' komt ook tot uitdrukking in een gedeelde kijk op belangrijke levensvragen. In informele netwerken is meer ruimte voor cultuurspecifieke vormen van ondersteuning, die afwijken van het dominante mainstream formele beleid. Van Dijk (2000) beschrijft in de context van de Ghanese Pinksterkerk het belang voor migranten dat de kerk hun hulpvragen niet louter vanuit een 'rationeel, Westers perspectief' benadert, maar ook ruimte biedt voor een spirituele interpretatie van problemen. Meer in algemene zin benoemen verschillende auteurs het belang van gedeelde of cultuurspecifieke normen op het gebied van behoeften en het vragen van hulp, zoals individualistische versus collectivistische perspectieven (Hernández-Plaza et al., 2006, p. 1157; Stewart et al., 2008, p. 126). Zo vonden Stewart et al. (2008) dat Somalische nieuwkomers in Canada sterk de nadruk legden op collectivisme en onderlinge verbondenheid. Zij verklaren dit deels vanuit de nadruk op onderlinge verbondenheid en het grote belang van informele netwerken in het land van herkomst – vaak uit nood geboren vanwege relatief zwakke sociale ondersteuning vanuit de overheid. De Somaliërs namen die oriëntatie als het ware mee naar hun land van aankomst (2008, p. 136).

11 In de literatuur over sociaal werk is de volgende definitie van empowerment te vinden: "Een proces van versterking waarbij individuen, organisaties en gemeenschappen greep krijgen op de eigen situatie en hun omgeving en dit via het verwerven van controle, het aanscherpen van kritisch bewustzijn en het stimuleren van participatie" (Van Regenmortel, 2002, p. 76).

Ponzoni en Pels stellen dat ‘grass-roots’-organisaties niet alleen contextspecifieke vormen van ondersteuning bieden, maar ook bijdragen aan empowerment (2016, p. 52). Empowerment gaat in dit verband over het creëren van ruimte voor gemarginaliseerde perspectieven en de vertegenwoordiging van en belangenbehartiging voor groepen die anders onvoldoende worden gehoord (2016, p. 51).

Onafhankelijkheid

Robinson en Masocha (2017) benadrukken de onafhankelijkheid van informele organisaties ten opzichte van de overheid. Vanwege die onafhankelijkheid zijn informele spelers voor asielzoekers een betrouwbare bron, die los gezien kan worden van strikte overheidsregulering en immigratiecontroles. Ze worden beschouwd als spelers die duidelijk en ondubbelzinnig voor de rechten en belangen van asielzoekers kunnen opkomen en daarmee dichtbij de kernwaarden van sociaal werk staan, in het bijzonder die van sociale rechtvaardigheid en menselijke waardigheid (Robinson en Masocha, 2017, p. 1520).¹²

Onafhankelijkheid van de overheid is een belangrijk algemeen kenmerk van informeel sociaal werk. Autonomie is een groot goed voor veel van deze organisaties. De intrinsieke waarde en het unieke karakter van sociaal schaduwwerk vloeien voor een belangrijk deel voort uit de onafhankelijkheid van zowel de overheid als het formele domein. Die positie maakt het mogelijk om flexibele en op de persoon toegesneden vormen van ondersteuning te bieden, zonder de bureaucratische verantwoordingsplicht die formele organisaties hebben.¹³ Informele actoren, aldus De Corte et al. (2019, p. 278), ‘danken hun flexibiliteit juist aan het feit dat werkprocessen of uitkomsten niet per definitie op voorhand hoeven afgebakend te worden’.

2.4 Onderlinge verschillen binnen het sociaal schaduwwerk

Er zijn ook criteria te benoemen waarop spelers in het sociaal schaduwwerk onderling van elkaar verschillen. Deze bepalen mede de zogenaamde ‘civiele stratificatie’ van spelers; zoals gezegd gaat dit over de positie van sociaal schaduwwerkspelers in het maatschappelijk middenveld op een aantal indicatoren: financieel, menselijk, symbolisch en sociaal kapitaal (Schrooten et al., 2019).

12 In het verlengde hiervan: de vraag of sociaal werk moet worden beschouwd als een mensenrechtenpraktijk/ -beroep is al enige tijd onderwerp van debat (zie bijvoorbeeld Van Crombrugge, 2017).

13 Deze gedachte is vergelijkbaar met de discussie over instrumentalisering van vrijwilligers en de mogelijke aantasting van de eigen aard en unieke waarde van vrijwilligerswerk (Machielse, 2019; Van Bochove et al., 2014).

Een eerste criterium is de doelgroep die het sociaal schaduwwerk bereikt – uiteenlopend van (etnisch-cultureel, of sociaaleconomisch) homogeen tot zeer divers. Daarnaast zijn niet alle informele sociaal werkpraktijken even onzichtbaar en ook de afstand tot het formele domein varieert sterk. Andere dimensies waarop de praktijken verschillen zijn de mate waarin ze gericht zijn op welzijn, of een andere focus hebben, en of ze zich richten op een geografisch afgebakende, lokale, of juist een translokale (wereldwijde) doelgroep (Schrooten et al., 2019, pp. 23-24).

De mate van daadwerkelijke of nagestreefde autonomie van deze spelers loopt ook sterk uiteen. Zo beschrijft Plovie (2019, p. 41) dat binnen veel burgerinitiatieven een professionele kracht actief is, die weliswaar op de achtergrond blijft, maar wel degelijk professionele kennis aan het initiatief toevoegt. Schrooten et al. merken op dat voor veel zelforganisaties de afstand tot het formele domein geen vrijwillige keuze is, en dat zij zelf liever een ‘meer formeel kader willen aannemen’, met meer middelen en meer erkenning (2019, p. 25). Daartegenover staan voorbeelden van organisaties die beschouwd kunnen worden als ‘spaces of resistance’, onafhankelijk van zowel staat als markt, die de belangen van gemarginaliseerde groepen vertegenwoordigen en ‘tegengeluid’ mogelijk maken (Ponzoni & Pels, 2016, p. 51). Op die laatste categorie – informele sociaal werkpraktijken met een meer politiserend karakter- gaan wij in hoofdstuk 4 dieper in.

2.5 Kwesties: overbelasting en schaduwkanten van sociaal schaduwwerk

Tot nu toe bespraken we in dit hoofdstuk de kenmerken van informeel sociaal werk of sociaal schaduwwerk, die ertoe bijdragen dat het een cruciale rol kan vervullen in het ondersteunen van personen en groepen in de context van stedelijke diversiteit. In deze laatste paragraaf gaan we in op een aantal dilemma’s, of lastige kwesties, die zich voordoen rondom sociaal schaduwwerk.

Uit de literatuur komt een duidelijk beeld naar voren dat informeel sociaal werk een volwaardig onderdeel uitmaakt van de dagelijkse ondersteuning voor aanzienlijke groepen (stads)bewoners. Tegelijkertijd zijn er signalen dat het sociaal schaduwwerk niet altijd goed is toegerust op deze rol. Gebrek aan herkenning, erkenning en financiële middelen kunnen het sociaal schaduwwerk parten spelen. Bovendien rijst de vraag of informeel schaduwwerk niet te veel verantwoordelijkheid draagt voor taken die eigenlijk de verantwoordelijkheid van de overheid zijn, zoals zorg, welzijn en het garanderen van solidariteit. Informele initiatieven, zo menen sommige auteurs, ‘mogen geen excuus worden voor een terugtrekkende overheid’ (Bogaerts, 2019, p. 304).

Daarnaast is het belangrijk om te verkennen wat de eventuele nadelen zijn van een te zware verantwoordelijkheid voor sociaal schaduwwerk als schakel in de keten van zorg en welzijn. Risico's die in de literatuur over vrijwillig sociaal werk worden genoemd zijn: de vermeende lage deskundigheid of professionele kwaliteit van vrijwillige ondersteuning, het gebrek aan middelen van vrijwillige organisaties, particularisme (zich exclusief richten op specifieke groepen), en paternalisme — de afhankelijkheidsrelaties die kunnen ontstaan tussen hulpvragers en hulpgevers. Op een aantal risico's gaan we hieronder kort in.

Overbelasting

Spelers in het sociaal schaduwwerk lopen soms tegen de grenzen aan van wat mogelijk is met de middelen die zij hebben. Het is een bekend verschijnsel dat vrijwilligers, en met name trekkers van zelforganisaties, voortdurend overvraagd worden. Onderzoek naar vrijwilligerswerk laat zien dat vrijwilligers regelmatig tegen functionele en emotionele grenzen aanlopen. Ze nemen taken op zich die eigenlijk het werk van professionals zijn, gaan over de grenzen van hun eigen draagkracht heen, voelen zich verantwoordelijk en blijven doorgaan, ook als de belasting van het beroep dat op hen wordt gedaan te zwaar is (Machielse, 2019, p. 99). Stress en burnout liggen op de loer (Borell & Gerdner, 2011, p. 974). De paradox is: zodra de randvoorwaarden versterkt worden voor sociaal schaduwwerk om deze verantwoordelijkheid goed te kunnen dragen, tast dat onvermijdelijk de autonomie en de werkzame bestanddelen van het schaduwwerk aan. Betere randvoorwaarden gaan bijvoorbeeld over professionalisering en (structurele) financiering, maar dat gaat al snel gepaard met bureaucratisering of formalisering. In de hoofdstukken 3 en 4 komen we op dit punt terug.

Mogelijke schaduwkanten van sociaal schaduwwerk: particularisme en paternalisme

Verwijzend naar Salamons concept van 'voluntary failure' (1987) beschrijven Ponzoni en Pels verschillende risico's van informeel sociaal werk, waaronder particularisme en paternalisme.

Particularisme duidt op het 'leveren van diensten aan een specifiek omschreven groep' (Meijs, 2010, p. 12). Zoals we beschreven, bestaat het speelveld van sociaal schaduwwerk uit organisaties die zich op meer of minder uniforme doelgroepen richten. In het informele domein zijn vereisten van universele toegang en gelijke behandeling, zoals die gelden in het formele domein, niet van bovenaf op te leggen. Dat een deel van de informele organisaties zich op specifieke doelgroepen richt, kan een risico betekenen op uitsluiting van andere groepen. Tegelijkertijd stelt Meijs (2010) dat als er maar veel pluriforme

aanbieders zijn, en rechten van gebruikers goed worden ondersteund, de potentiële uitsluitende effecten van particularisme kunnen worden opgeheven.

Maar ook intern, binnen informele sociale netwerken, kunnen nadelige effecten optreden. Uit de sociologische literatuur over sociale netwerken en sociaal kapitaal is bekend dat particularistische netwerken negatieve effecten kunnen hebben op deelnemers: ze kunnen tot vooroordelen en conflicten met andere groepen leiden (Hernández-Plaza et al., 2006, p. 1157). Hernández-Plaza et al. beschrijven hoe hechte, gesloten netwerken binnen migrantengemeenschappen leiden tot conflicten en een negatieve impact hebben op het welzijn van leden.

Een derde risico is het feit dat informele bronnen van steun gefragmenteerd, en niet gelijkmatig verdeeld zijn over de samenleving, dus niet overal in dezelfde mate beschikbaar zijn. Ook dat belemmert de gelijke toegang tot informele steunnetwerken, waardoor sociaal-ruimtelijke ongelijkheid op het gebied van welzijn wordt versterkt (zie ook Ponzoni & Pels, 2016).

Paternalisme verwijst naar de afhankelijkheidsrelaties die kunnen ontstaan in de context van informeel sociaal werk, tussen degene die hulp verleent en degene die hulp vraagt. Dat kan sociale verandering in de weg staan, aldus Ponzoni en Pels, wanneer de hulpverlener een dermate dominante positie heeft dat hij of zij de behoeften van de hulpvrager beïnvloedt (2016, p. 51). Een voorbeeld is dat op basis van traditionele waarden bijvoorbeeld onderdrukkende sociale relaties voor vrouwen in stand worden gehouden (Hernández-Plaza et al., 2006).

Hernández-Plaza et al. laten zien dat ongelijke machtsrelaties binnen sociale steunnetwerken bij immigranten zonder legale verblijfstatus een extra risico vormen. Omdat ze meestal geen toegang hebben tot formele vormen van ondersteuning, zijn zij vaak afhankelijk van reeds gevestigde migranten uit hetzelfde land. Daarbij kunnen vormen van cliëntelisme ontstaan, of perverse afhankelijkheidsrelaties om steun te verkrijgen. De auteurs geven het voorbeeld van Marokkaanse migrantengemeenschappen in Zuid-Spanje, waar ongedocumenteerde migranten compleet afhankelijk zijn van gevestigde migranten in de kassensector – die vaak tevens hun werkgever zijn (Hernández-Plaza et al., 2006, p. 1158).

Als informeel sociaal werk een volwaardige plek inneemt in de keten van zorg en welzijn en (al dan niet bewust) een substituut wordt voor formele, universeel toegankelijke ondersteuning, kunnen particularisme en paternalisme zeker problematisch zijn.

2.6 Tot slot: dit type sociaal werk wordt onvoldoende erkend

De vrees voor kwesties als particularisme en het ontstaan van gescheiden, gesloten bolwerken is ook te herkennen in de manier waarop vanuit de overheid veelal gekeken wordt naar migrantenzelforganisaties. Dat moet begrepen worden tegen de achtergrond van het veranderende integratiebeleid of de multiculturele ‘backlash’ (Schrooten et al. 2019, p. 68). Het zogenaamde ‘doelgroepen’- of ‘minderhedenbeleid’ dat in de jaren zeventig werd geïntroduceerd om maatschappelijke achterstanden van mensen met een migratieachtergrond te verhelpen, is enkele decennia later expliciet afgeschaft vanwege zorgen over een remmend effect daarvan op de integratie.¹⁴ Migrantenzelforganisaties, en in het bijzonder religieuze organisaties, worden vanuit het politieke domein sindsdien steeds meer met argwaan bekeken, waarbij zorgen meespelen over hun rol in het bestendigen van cultureel separatisme en segregatie.

Dat is niet altijd geheel onterecht. Zo wijst Van Dijk erop dat de bemiddelende rol die Ghanese kerken spelen ten aanzien van de Nederlandse cultuur twee kanten heeft: de kerk is een belangrijk doorgeefluik van informatie, maar waarschuwt er tegelijkertijd voor dat ‘de Nederlandse samenleving [...] ook een hoge mate van immoraliteit heeft en vele gevaren oplevert’ (2000, p. 212).

Het gevolg is wel dat migrantenzelforganisaties veel minder worden beoordeeld op de bijdragen die zij leveren op het terrein van zorg, welzijn en sociale ondersteuning. Sterker nog, hoe actiever bijvoorbeeld moskeeorganisaties zijn op sociaal terrein, des te meer ze worden beschouwd als naar binnen gerichte, zelfvoorzienende structuren die een bedreiging vormen voor de integratie (Borell & Gerdner 2011, p. 970).

Toch ontkrachten verschillende onderzoeken, waaronder dat van Thys en Anciaux (2019), Yar (2018) en Borell en Gerdner (2011), de zorgen omtrent het ontstaan van zogenaamde ‘parallele werelden’. Hieruit blijkt bijvoorbeeld dat etnisch-culturele organisaties in Vlaanderen een belangrijke brug vormen tussen leden van minderheidsgroeperingen en de bredere samenleving (Thys & Anciaux, 2019, p. 75). Borell en Gerdner tonen aan dat

14 Nota Integratie, Binding en Burgerschap (van ex-minister Donner), 2011.

hoe actiever moskeeorganisaties op sociaal terrein zijn, des te opener ze zijn richting de samenleving, andere organisaties en de overheid (2011, p. 978).

Die gerichtheid op de samenleving is ook van belang om ervoor te zorgen dat mensen met hun hulpvragen op de juiste plek terecht komen. Zoals beschreven lopen informele spelers soms tegen de grenzen aan van hun middelen of hun deskundigheid. Bovendien kunnen zij problematiek signaleren waarvoor professionele, of zwaardere vormen van ondersteuning noodzakelijk zijn. Dat maakt verbinding naar de bredere samenleving en de bereidheid om samen te werken met formele voorzieningen van belang, in aanvulling op de intrinsieke waarde die sociaal schaduwwerk heeft. In het volgende hoofdstuk staat die samenwerking met andere spelers – zowel informeel als formeel – centraal.

3 Samenwerking tussen sociaal schaduwwerkspelers onderling en met formele spelers

In dit hoofdstuk onderzoeken we de relatie tussen sociaal schaduwwerk, toegespitst op migrantenzelforganisaties, en de omgeving. We kijken naar de interactie tussen sociaal schaduwwerkspelers en met formele spelers (formeel sociaal werk en publieke dienstverlening).

Hierna kijken we eerst naar samenwerking tussen migrantenorganisaties onderling, daarna naar samenwerking tussen migrantenorganisaties en formele spelers. We gaan bij beide in op een aantal vragen. In hoeverre is sprake van wederzijdse bekendheid en samenwerking? Wat hebben formeel sociaal werk en sociaal schaduwwerk elkaar te bieden? Welke samenwerkingsvormen zijn zichtbaar? Wat zijn bevorderende factoren voor een goede samenwerking en welke belemmerende factoren en spanningen zijn er? In de slotparagraaf ronden we het hoofdstuk af met enkele conclusies.

Samenwerking tussen sociaal schaduwwerkspelers onderling

3.1 Samenwerking: gemeenschappelijke thema's of achtergrond

Naar samenwerking tussen migrantenorganisaties onderling is nog relatief weinig onderzoek gedaan. Duidelijk is wel dat veel zelforganisaties samenwerken, onder andere om samen activiteiten op te zetten, informatie uit te wisselen en een gezamenlijke strategie te bedenken (Van Heelsum, 2004).

Migrantenzelforganisaties werken vaak samen rondom een gezamenlijk maatschappelijk thema, of een bepaalde groep, zoals vrouwen of ouderen, in bijvoorbeeld projecten of netwerken. Nisa for Nisa, een vrouwenorganisatie in Amsterdam Nieuw West, heeft bijvoorbeeld een project samen met mannenorganisaties in de wijk om mannen uit migrantengemeenschappen te betrekken bij de emancipatie van vrouwen met een migratieachtergrond.¹⁵ Het Gastvrij Netwerk in Vlaanderen omvat veertig informele

¹⁵ <https://nisa4nisa.nl/over-nisa-for-nisa/>

organisaties gericht op ondersteuning van asielzoekers en (ongedocumenteerde) vluchtelingen (Goethals, 2019). Zelforganisaties werken daarnaast bijvoorbeeld samen rond buurtfestivals, feestdagen of gelegenheden zoals Internationale Vrouwendag (Bosch, 2016; Welschen et al., 2020). Behalve dat zelforganisaties en hun doelgroepen zelf etnisch-cultureel divers kunnen zijn, werken zelforganisaties van verschillende etnisch-culturele groepen samen.

Een aanleiding voor samenwerking tussen migrantenorganisaties kan ook liggen in de gemeenschappelijke achtergrond, bijvoorbeeld levensbeschouwing. Zo merkte Bosch (2016) op dat verschillende religieuze zelforganisaties in wijken in Rotterdam samenwerken met andere zelforganisaties via hun lidmaatschap van overkoepelende Christelijke of Moslimorganisaties.

In Amsterdam Zuidoost zagen Meulemans, Meerman, Bos en Wildeboer (2017) sommige informele organisaties op een structurele manier samenwerken met de bedoeling op die manier sterker te worden. Deze groepen staan, aldus de auteurs, vrijwel altijd onder begeleiding van een zelfstandig professional die in de wijk woont of werkt. Deze is facilitator of aanspreekpunt, zorgt voor structuur, organiseert bijeenkomsten en onderhoudt contacten met andere groepen of instanties. In ons onderzoek in Geuzenveld in Amsterdam bleken professionals en sleutelfiguren ook een belangrijke rol te spelen in het samenbrengen van verschillende groepen in activiteiten (Welschen et al., 2020).

3.2 Samenwerkingsvormen tussen informele spelers

Een deel van de migrantenorganisaties is lid van een overkoepelende organisatie, een federatie of alliantie, waarvan ook professionals en/of formele organisaties deel uitmaken. Federaties spelen een belangrijke rol in onder meer het verspreiden van informatie, maatschappelijke participatie van, en belangenbehartiging voor de gemeenschap. Veel van deze organisaties onderhouden transnationale contacten met organisaties in het herkomstland of in andere Europese landen (Van Heelsum, 2004).

Sleutelfiguren, die vaak vrijwilligers in een zelforganisatie, maar ook bredere vertegenwoordigers van de eigen gemeenschap zijn, vormen een schakel naar andere zelforganisaties. Zij gaan vanuit gemeenschappelijke interesses en doelen allianties aan met deze andere organisaties (Smecoren, De Donder, & Van Wallendaël, 2019). Een voorbeeld van een alliantie waarbij diverse migrantenzelforganisaties, overkoepelende organisaties en enkele formele organisaties in Nederland zijn aangesloten is de Alliantie Verandering van Binnenuit. Deze alliantie zet zich 'van binnenuit' in voor de veiligheid,

acceptatie en gelijkheid van vrouwen en LHBTI's, specifiek binnen migranten- en vluchtelingengemeenschappen in de Nederlandse samenleving.¹⁶

De al eerdergenoemde enorme diversiteit onder sociaal schaduwwerkspelers speelt een rol in de samenwerking onderling. Migrantenzelforganisaties verschillen onder meer in hun focus (welzijn of anders), doelgroep (uniform of divers), locatie (lokaal of translokaal) en zichtbaarheid (Schrooten et al., 2019). Zoals gezegd verschillen zelforganisaties ook in mate van formalisering, van geheel informeel tot meer formeel met (enkele) betaalde krachten. Zij bewegen zich ook op dit continuüm; migrantenorganisaties zijn bij aanvang veelal vrijwilligersorganisaties, maar een aantal ontwikkelt zich tot organisaties die ook professionals in dienst hebben.¹⁷ Daarbij kunnen zij nog steeds een informeel karakter houden. Voorbeelden hiervan zijn Al Amal¹⁸ uit Utrecht en het eerder genoemde Nisa for Nisa. Die laatste stelt in haar eigen jaarverslag: 'Stap voor stap heeft Nisa for Nisa zich ontwikkeld van een pure vrijwilligersorganisatie naar een organisatie waarin laagdrempeligheid voor de doelgroep gecombineerd wordt met een professioneel en methodisch aanbod'.¹⁹

3.3 Belemmerende factoren of spanningen in de samenwerking onderling

Factoren als de mate waarin zelforganisaties zichtbaar zijn voor formele spelers kunnen meespelen bij het al of niet ontvangen van subsidie, wat tot onderlinge concurrentie kan leiden. Wij zagen in eerdere onderzoeken dat de subsidies vaak lijken te gaan naar de groepen die voor formele spelers al bekend zijn, waardoor nieuwe groepen het gevoel hebben geen kans te maken (Welschen et al., 2018, 2020). Ook bijvoorbeeld onder Surinaamse zelforganisaties in Amsterdam ontstond eind vorige eeuw onderlinge competitie doordat alleen de grotere, voor de lokale overheid zichtbare zelforganisaties subsidie kregen (Vermeulen, 2005). De eerder genoemde 'civiele stratificatie' (Schrooten et al., 2019, p. 25), wat betekent dat organisaties niet allemaal een even sterke positie hebben in het middenveld, lijkt hier dus een belangrijke rol te spelen.

De fragmentatie van zelforganisaties die soms bestaat binnen migrantengemeenschappen, op basis van etnische subgroep, religieuze stroming, politiek, herkomstgebied of taal, kan samenwerking eveneens belemmeren. De versnippering van Somalische zelforganisaties

16 <https://www.movisie.nl/verandering-binnenuit>

18 <https://www.al-amal.nl/>

17 Schrooten et al. (2019) wijzen er op dat veel van het huidige formele sociaal werk eveneens een geschiedenis van informaliteit heeft.

19 <https://nisa4nisa.nl/over-nisa-for-nisa/>

in Nederland hangt bijvoorbeeld deels samen met de (sub)clans waartoe de Somaliërs behoren. Zelforganisaties kunnen op basis van deze verschillen met elkaar rivaliseren, of vijandig tegenover elkaar staan. Politieke verschillen zijn vaak medebepalend voor de mogelijkheden voor coalitievorming (Schrooten & Trappers, 2019; Van Heelsum, 2004).

Een hieraan gerelateerde factor is dat migrantenzelforganisaties soms vooral gericht zijn op de eigen etnisch-culturele groep en weinig behoefte aan onderlinge interactie hebben. In het onderzoek van Bosch (2016) naar zelforganisaties in Rotterdam bestonden in de 'achterstandswijken' de meeste organisaties uit vrijwilligers met één etnisch-culturele herkomst. Zij hadden geen neiging tot samenwerken. Onder informele initiatieven in Amsterdam Zuidoost zagen Meulemans et al. (2017) eveneens nauwelijks onderlinge samenwerking en 'cultureel gescheiden werelden' (p. 27). Redenen zijn volgens de auteurs dat betrokkenen te druk zijn met overleven en dat de groepen vaak 'zwak georganiseerd' zijn.

3.4 Bevorderende factoren voor samenwerking onderling

Gemeenschappelijke thema's of kenmerken zoals religieuze stroming lijken een basis voor zelforganisaties om met elkaar samen te werken.

Soms speelt fysieke nabijheid een rol in het ontstaan van samenwerking, zo kan gebruik maken van hetzelfde gebouw contacten opleveren tussen migrantenorganisaties van verschillende etnisch-culturele groepen (of met formele welzijnsinstellingen). Ook contacten door dubbelfuncties van medewerkers bieden organisaties mogelijkheden voor samenwerking (Van Heelsum, 2014).

Vanuit de voorbeelden in de literatuur lijkt samenwerking tussen migrantenzelforganisaties vooral tot stand te komen in aanwezigheid van een actor die netwerken met elkaar kan verbinden. Federaties, waarin veelal formele spelers zijn betrokken, kunnen specifiek als doel hebben om de samenwerking tussen zelforganisaties te bevorderen (Van Heelsum, 2004). Het verbinden van organisaties door een professional of sleutelfiguur wordt ook wel 'link work' genoemd (Fretwell et al., 2018). Dit is eveneens belangrijk in de samenwerking tussen zelforganisaties en formele werkers, waarop we nu ingaan.

Samenwerking tussen sociaal schaduwwerk en formeel sociaal werk

3.5 Samenwerking: moeizaam ondanks wederzijdse bereidheid

De transities in het sociaal domein en de toenemende diversiteit in de samenleving vragen van formeel sociaal werkers dat zij aansluiten bij informele netwerken en bronnen van ondersteuning, en daarmee ook bij zelforganisaties. Onderzoek laat zien dat migrantenorganisaties, formele instellingen en gemeenten graag willen samenwerken, om adequater te kunnen omgaan met de diversiteit onder burgers en een gericht antwoord te kunnen bieden op hun complexe hulpvragen (Bellaart et al., 2019; Van Dam, Bhutani, Kanmaz, & Raeymaeckers, 2019).

In de praktijk blijkt de samenwerking echter regelmatig moeizaam tot stand te komen of te verlopen. Tegelijkertijd, zoals in de inleiding al aangestipt, zijn er veel overeenkomsten tussen formeel en informeel sociaal werk en is vaak sprake van overlap, zoals we ook hierna zullen zien. We gaan nu eerst in op de vraag wat sociaal schaduwwerk en formele spelers elkaar te bieden hebben.

3.6 Wat hebben migrantenorganisaties en formele spelers elkaar te bieden?

Zelforganisaties en formele spelers hebben allebei specifieke kennis en toegang die voor de andere partij nuttig zijn om hun doelgroepen te ondersteunen (Ponzoni & Distelbrink, 2016). Zelforganisaties hebben, aldus Van Dam et al. (2019) vaak onvoldoende kennis van de sociale kaart en hoe formele welzijns- en zorgvoorzieningen werken. Formele organisaties op hun beurt weten te weinig over de specifieke gevoeligheden en behoeften van (kwetsbare) mensen met een migratieachtergrond. Naast onderbereik lopen zij in de hulpverlening aan deze doelgroep aan tegen verschillen in taal en communicatiestijlen, normen en waarden (zoals de positie van vrouwen) en verwachtingen over de hulpverleningsrelatie (Van Robaey & Driessens, 2011). Beide partijen hebben met andere woorden veel belang bij samenwerking (Bellaart et al., 2019).²⁰

Zelforganisaties: helpen bereiken van en aansluiten bij migrantengemeenschappen

Zelforganisaties hebben, zoals eerder benoemd, onder andere het vertrouwen dat zij krijgen van mensen met een migratieachtergrond, de herkenbaarheid, taal, nabijheid en een gedeelde positie. Juist doordat zij geen deel uitmaken van het formele systeem, zijn ze in staat dichterbij te komen. Zij hebben vaak zicht op problemen die spelen. Formele

20 Hierbij moet gezegd dat het zeer goed denkbaar is dat niet elke speler behoefte heeft aan samenwerking en ook dat kan een legitieme keuze zijn.

sociaal werkers willen tijdig bewoners met een migratieachtergrond bereiken en goed bij hun leefwereld aansluiten. Daarvoor zijn zij aangewezen op de expertise en netwerken van zelforganisaties. De meeste willen daarvoor wel samenwerken met migrantenorganisaties (Bellaart et al., 2019; Ponzoni & Distelbrink, 2016).

In de praktijkvoorbeelden die zij onderzochten, zagen Bellaart en Pehlivan (2011) dat formele organisaties door de samenwerking met migrantenorganisaties leren hoe zij cliënten kunnen helpen op een cultuur-sensitieve wijze en bepaalde groepen effectief kunnen voorlichten. Zij kunnen samen met sleutelfiguren de professionele werkwijze verder ontwikkelen. Het formele aanbod kan pas echt toegankelijker en beter aansluitend worden in samenspraak met migrantenorganisaties, aldus de auteurs.

Bellaart en Pehlivan (2011) noemen nog een aantal redenen waarom formele organisaties hen nodig hebben om 'moeilijke bereikbare' migranten te kunnen bereiken en bedienen. De tijdsinvestering die nodig is om deze doelgroep zover te krijgen om open te staan voor formele hulpverlening, kunnen reguliere organisaties over het algemeen niet maken. En zelfs al kennen cliënten de formele voorzieningen, dan willen zij toch vaak eerst advies en ondersteuning van migrantenorganisaties. Ook kunnen zelforganisaties in een vroeg stadium al een deel van de vragen beantwoorden.

Een risico, dat we al eerder noemden, is dat formele spelers te eenzijdig gericht kunnen zijn op instrumentalisering van zelforganisaties als 'toeleiders' naar potentiële cliënten. Hierop komen we terug in de paragraaf over belemmerende factoren in de samenwerking.

Formeel sociaal werk: versterken informele steun en hulp van zelforganisaties

Formele werkers hebben de professionele kennis die nodig is om problemen te kunnen oplossen, de macht om in te grijpen als het nodig is, en de toegang tot andere hulp of kennis die mogelijk van belang is. Migrantenorganisaties willen veelal de leden van hun achterban ondersteunen om hun weg te vinden in de Nederlandse samenleving. Zij hebben daarvoor de medewerking van formele instellingen nodig. Formele sociaal werkers kunnen informele werkers vanuit hun professionele deskundigheid ondersteunen in de hulp die zij gemeenschappen en individuen bieden (Ponzoni & Distelbrink, 2016).

Deze ondersteuning kan bijvoorbeeld bestaan uit het delen van deskundigheid op thema's als opvoeding of kennis van de sociale kaart, het in contact brengen met andere (formele of informele) instanties, coördinatie of facilitering van bijeenkomsten, en coaching bij het begeleiden van cliënten (Ponzoni & Distelbrink, 2016). De druk op de schouders van

informele werkers kan groot zijn bij het bieden van informele steun en hulp aan cliënten, doordat zij soms als enige het vertrouwen van cliënten met complexe problematiek krijgen. Samenwerking met formele werkers kan voor informele werkers een kans zijn om ondersteuning te krijgen in hun rol als informele hulpverleners (Ponzoni, 2012).

3.7 Samenwerkingsvormen tussen informele en formele spelers

Vele vormen van samenwerking komen voor en zijn mogelijk. Bellaart et al. (2019) onderscheiden bij zowel migrantenorganisaties als formele organisaties een brugfunctie, ondersteuningsfunctie en adviesfunctie. Behalve dat zij cliënten begeleiden naar formele instanties, ondersteunen zelforganisaties formele werkers in de hulpverlening en adviseren zij hen hoe zij in hun werkwijze beter kunnen aansluiten bij de doelgroep. Zo ondersteunt Al Amal in de hulpverlening aan Marokkaanse gezinnen. Formele werkers verwijzen door naar migrantenorganisaties, of houden er spreekuren. Zij helpen zelforganisaties door een locatie beschikbaar te stellen en adviseren hen over de begeleiding van cliënten of over de meest aangewezen ondersteuning. Formele en informele spelers werken soms samen op casusniveau, bijvoorbeeld door gesprekken met cliënten voor en na te bespreken.

Naast verschillende rollen van sociaal schaduwwerk en formeel sociaal werk worden in de literatuur ook diverse samenwerkingspatronen beschreven (Bellaart et al., 2019; Hernández-Plaza et al., 2006). De relatie tussen informele en formele spelers, en vooral de mate van autonomie van zelforganisaties, loopt uiteen in deze samenwerkingspatronen. Een zelforganisatie kan bijvoorbeeld als autonome partner met een formele organisatie samenwerken, of aangehaakt zijn bij een formele organisatie. Soms werken vrijwilligers of betaalde contactpersonen met wortels in de migrantengemeenschappen als intermediairs bij een formele welzijnsorganisatie, zoals de Bezoekvrouwen in Zwolle.²¹ Zij hanteren een laagdrempelige aanpak om vrouwen uit een isolement te halen en te activeren (Bellaart et al., 2019).

3.8 Bevorderende factoren in de samenwerking tussen informeel en formeel

Samenwerking tussen informele en formele spelers in welzijn en zorg gaat niet ‘vanzelf’. Het vraagt van ieder een lange adem en het vermogen zich in elkaars perspectief te verplaatsen, aldus Ponzoni en Distelbrink (2014). We bespreken een aantal in de literatuur genoemde factoren die een goede samenwerking tussen formele organisaties en migrantenorganisaties kunnen bevorderen.

21 <https://traverswelzijn.nl/diensten/bezoekvrouwen/>

Opbouw wederzijds vertrouwen en gezamenlijke visie

Cruciaal in de opbouw van wederzijds vertrouwen is om veel tijd te nemen voor informeel persoonlijk contact, vooral wanneer zelforganisaties en formele instellingen nog weinig van elkaar weten, aldus diverse auteurs. Zo nodig kunnen vooroordelen zichtbaar gemaakt en besproken worden. Daarnaast is het belangrijk dat de partijen een gezamenlijke visie ontwikkelen over de samenwerking en de rollen die ieder vervult. Dit legt een sterke basis (Ponzoni, 2012; Van Dam et al., 2019). Op die manier 'krijgt de dienstverlening al snel een positieve impuls' (Bellaart et al., 2019, p. 3).

Wederzijdse inzet kennis, vaardigheden en positie in het veld

De beste samenwerking ontstaat, aldus Ponzoni en Distelbrink (2016), wanneer beide kanten elkaar versterken door de eigen kennis, vaardigheden en positie in het veld in te zetten om gezamenlijke doelen te behalen. Samenwerking zou een wederzijdse uitwisseling moeten zijn, aldus Thys en Anciaux (2019), waarbij beide partijen open staan om te leren van elkaars deskundigheid. Voor formele werkers is enige kennis van de sociale en culturele achtergrond van cliënten, en vooral een open, sensitieve houding van belang; informele werkers kunnen hen hierin helpen een weg te vinden (Ponzoni & Distelbrink, 2016). Door gezamenlijke casusbesprekingen leren de partners veel van elkaar over de werkwijze en kan het wederzijds vertrouwen groeien (Bellaart et al., 2019).

Bellaart et al. (2019) noemen Al Amal in Utrecht als een voorbeeld van goede samenwerking. Zo gaan een vrijwilliger van Al Amal en professional als coach-duo naar multi-probleemgezinnen en bekijken zij tijdens het gesprek welke zorg nodig is. Al Amal is in de loop van de tijd uitgegroeid tot een sociale onderneming, maar bewaart bewust, voor een deel, het laagdrempelige karakter van een informele organisatie. Een ander voorbeeld van succesvolle samenwerking is bijvoorbeeld het project Schilderswijkmoeders in Den Haag. Professionals van formele organisaties bieden begeleiding en coaching aan de vrijwilligers bij hun ondersteuning aan geïsoleerde vrouwen, terwijl de 'moeders' betrokken blijven en adviseren wanneer de professional de zorg overneemt (Bellaart et al., 2019).

Gelijkwaardigheid, empowerment en erkenning

Het belang van gelijkwaardigheid in de samenwerking wordt vaak benadrukt. Vanuit de erkenning dat beide partijen ieder hun eigen waarde hebben, moeten zij elkaar tegemoet treden, zeggen Daal et al. (2005). Zij noemen empowerment van migrantenorganisaties een voorwaarde voor goede samenwerking. Ook Van Dam et al. (2019) stellen dat in de samenwerking geïnvesteerd dient te worden in de mogelijkheden van zelforganisaties, waarbij het enerzijds gaat om de kenmerken van de organisatie en anderzijds keuzevrijheid

en autonomie. Diverse auteurs vinden dat de uiteindelijke verantwoordelijkheid bij de formele spelers zou moeten liggen. Ook vinden zij het 'reëel' als zelforganisaties een financiële tegemoetkoming ontvangen voor hun bijdrage en expertise (Al Bdiouni & Nyirahumure, 2019, p. 91; Bellaart & Pehlivan, 2011).

Om samenwerking duurzaam te maken is een breed draagvlak nodig, zowel binnen formele als informele organisaties, aldus Ponzoni en Distelbrink (2016). Aan de kant van de formele organisatie zou de samenwerking met informele werkers verankerd moeten worden in het beleid en de dagelijkse werkwijze, om de continuïteit te garanderen. Daarvoor is het noodzakelijk dat het management het belang van de samenwerking inziet. De gemeente kan samenwerkingsverbanden faciliteren of ondersteunen, waarbij zij de informele en formele werkers zelf de samenwerking laat vormgeven (Ponzoni & Distelbrink, 2016). Gemeentelijke financiering, ondersteuning en regie lijken belangrijke elementen om duurzame samenwerking te realiseren, aldus Bellaart et al. (2019). Door de regie op zich te nemen kan de gemeente ervoor zorgen dat de belangen van alle partijen worden verenigd. Net als het geval is bij de onderlinge samenwerking tussen sociaal schaduwwerkspelers, lijkt samenwerking tussen informeel en formeel sociaal werk eerder te ontstaan door de verbindende rol of het link work van een professional of sleutelfiguur (Welschen & Veldboer, 2019). Dit bleek ook uit onze eerdere onderzoeken in Amsterdam (Welschen et al., 2018, 2020).

3.9 Belemmerende factoren en spanningen in de samenwerking

In de praktijk blijkt het niet altijd eenvoudig om een gelijkwaardige en duurzame samenwerking tot stand te brengen tussen migrantenorganisaties en formele instellingen (Bellaart et al., 2019). We beschrijven een aantal belemmerende factoren en mogelijke spanningen in de samenwerking.

Wederzijdse onbekendheid en beeldvorming

Een veelgenoemde drempel is dat informele en formele spelers geen of weinig kennis hebben over elkaar. Wederzijdse onbekendheid kan vooroordelen en wantrouwen in stand houden (Veldboer & Hoijtink, 2019). Dat in migrantengemeenschappen weinig vertrouwen in formele hulpverlening bestaat, is uit onderzoek bekend (bijvoorbeeld Van den Broek, Kleijnen, & Keuzenkamp, 2010). Migrantenorganisaties lopen daarnaast regelmatig tegen een ontoegankelijk, niet passend regulier aanbod aan als zij mensen doorverwijzen, aldus Van Dam et al. (2019). Anderzijds kunnen formeel sociaal werkers moeite hebben om te vertrouwen op de deskundigheid en draagkracht van zelforganisaties (Welschen et al., 2018).

Een specifiek voorbeeld van vervormde beeldvorming is de eerder benoemde vrees die bij formele spelers kan bestaan over met name moskeeorganisaties, dat hun sociale werk zich richt op het creëren van een zelfvoorzienende, van de samenleving afgescheiden wereld. Zoals gezegd tonen verschillende onderzoeken een tegengesteld beeld. Yar (2018, p. 243) beschrijft bijvoorbeeld dat Turkse moskeeorganisaties hun activiteiten in eigen kring versterken, juist vanuit het oogpunt om relaties naar buiten toe te kunnen aangaan. Veelal bevorderen zelforganisaties de participatie van migranten, ook die van meer geïsoleerde, en hebben zij integratie als doelstelling (Ponzoni & Pels, 2016; Van Heelsum, 2004).

Bewaken onafhankelijke positie van zelforganisaties

Een uitdaging in de samenwerking vormt het bewaken van de unieke, onafhankelijke positie van zelforganisaties, nabij de doelgroep. Zoals eerder gezegd is voor het winnen van het vertrouwen van mensen die afstand ervaren tot formele voorzieningen, het feit dat informele werkers niet tot deze voorzieningen behoren cruciaal. We benoemden al de paradox dat deze kracht dreigt te verdwijnen als informeel wordt geïncorporeerd in, of ondersteund door formele organisaties. Het hangt af van de context en van de positie van de informele werker in de eigen gemeenschap in hoeverre dit een serieus risico is en of zijn of haar vertrouwenspositie in het geding is (Ponzoni & Distelbrink, 2016).

Ongelijke verhouding

Een mogelijke bron van spanning is de ongelijke verhouding van migrantenzelforganisaties en formeel sociaal werk. Etnisch-culturele organisaties hebben doorgaans veel minder middelen beschikbaar en een kleiner netwerk dan formele spelers (Van Dam et al., 2019). Rekening moet worden gehouden met de mogelijkheden, of civiele stratificatie, van een zelforganisatie; is deze goed georganiseerd of meer ongestructureerd, met professionals in dienst of alleen vrijwilligers (Bellaart & Pehlivan, 2011, p. 17; Schrooten et al., 2019)?

Hiermee samenhangend is het gevoel dat migrantenorganisaties kunnen hebben dat zij niet erkend worden voor hun inzet en deskundigheid, en niet gezien worden als volwaardige partner (Welschen et al., 2018). Wanneer het werk van formele werkers het enige uitgangspunt vormt voor het opzetten van samenwerking, kan een blinde vlek ontstaan voor de werkwijze, missie en behoeftes van informele werkers. Informele werkers kunnen zich dan (terecht) 'gebruikt' voelen, alsof zij slechts gelden als 'verlengstuk' van formele instanties en te weinig als inhoudelijk betrokkene (Welschen et al., 2018). Echter, zoals gezegd, streven niet alle informele spelers even zeer naar autonomie. Veel informele organisaties hebben geen moeite met ondersteuning door een of meer professionele krachten (Plovie, 2019).

Zoals we eerder noemden, bestaat een risico van overbelasting bij zelforganisaties als gevolg van te hoge verwachtingen en overvraging van de vaak uitsluitend uit vrijwilligers bestaande organisaties. Overbelasting kan bijvoorbeeld ontstaan als zelforganisaties taken overnemen die eigenlijk bij formele werkers behoren, zoals hulpverlening aan multi-probleemgezinnen, en de grenzen van ieders taken niet goed bewaakt worden (Bellaart & Pehlivan, 2011).

Botsende perspectieven op samenwerking

Vaak verzuimen informele en formele spelers om een gezamenlijke visie uit te werken, waardoor de samenwerking stukloopt, aldus Ponzoni en Distelbrink (2016). Uiteenlopende wederzijdse verwachtingen kunnen in de praktijk leiden tot miscommunicatie, irritaties en mislukkende samenwerking (Bellaart et al., 2019; Ponzoni & Distelbrink, 2014, 2016). Onderliggend aan deze ervaringen gaan, zoals gezegd, botsende perspectieven van informele en formele partijen op samenwerking schuil (Ponzoni & Distelbrink, 2014).

Het eerste is het 'toegankelijkheidsperspectief', dominant bij formele spelers, waarin de toegankelijkheid van formele voorzieningen centraal staat. Zowel beleid als praktijk gaan hier meestal vanuit. Sociaal schaduwwerkers hebben een instrumentele rol in de samenwerking, namelijk als 'toeleider' naar het formele sociaal werk. Zij worden (slechts) gewaardeerd om hun brugfunctie. Dit perspectief, dominant in het Nederlandse sociaal beleid en de praktijk, aldus Ponzoni en Pels (2016), belemmert het gebruik maken van het potentieel van migrantenzelforganisaties.

Het andere perspectief is dat van de 'civil society' of 'shared spaces' en is dominant bij informele spelers. Het sluit aan bij de doelstelling van het werk van informele organisaties: het emanciperen en empoweren van hun doelgroep (Ponzoni & Distelbrink, 2014). Zelforganisaties doen dit onder meer, zoals gezegd, door een veilige ruimte voor hun leden te creëren om over specifieke thema's, bijvoorbeeld opvoeding, in gesprek te gaan en elkaar daarin te versterken. Volgens veel informele werkers kunnen formele werkers dit proces ondersteunen en versterken met hun professionele kennis. Voorwaarde is wel, aldus de auteurs, dat zij in staat zijn aan te sluiten bij wat al gaande is in de zelforganisaties (Ponzoni & Distelbrink, 2014). In hoofdstuk 4 gaan we hier verder op in.

3.10 Tot slot: sociaal schaduwwerk en formeel sociaal werk vullen elkaar aan

Uit het voorgaande wordt duidelijk dat formeel sociaal werk en sociaal schaduwwerk elkaar aanvullen en dat een combinatie van beide nodig is om te voorzien in de behoeften en hulpvragen van kwetsbare mensen met een migratieachtergrond (Hernández-Plaza et

al., 2006). Dit is ook zichtbaar in de beschrijving van Schuermans, Schrooten en De Backer (2019) van de 'aankomstinfrastructuren' die nieuwkomers helpen een leven op te bouwen. Voor verschillende groepen zijn formele, dan wel informele initiatieven meer of minder toegankelijk. Juist door deze verschillen vullen zij elkaar aan in hun hulpverlening aan nieuwkomers. Zoals we in hoofdstuk 2 al schreven, gebruiken mensen een combinatie van formele en informele hulpbronnen om te voldoen aan hun gezondheids- en welzijnsbehoeften; ook wel welfare bricolage genoemd (Phillimore et al., 2016). Volgens Schuermans et al. (2019) zouden beide daarom hun specifieke rol moeten behouden.

Daarbij benadrukken diverse auteurs de onmisbare waarde van sociaal schaduwwerk in het zorg- en welzijnslandschap, hoewel deze niet altijd erkend wordt. Zo hebben informele netwerken 'hun onvervangbare plaats in het integratieproces', aldus Deleu en Daem (2019, p. 164). Naast materiële en praktische hulp is vooral de emotionele steun die zij bieden essentieel voor nieuwkomers, evenals informatie om de weg te vinden in de nieuwe samenleving.

Meerdere auteurs zijn van mening dat in de samenwerking het formele sociaal werk vooral ondersteunend zou moeten zijn aan het sociaal schaduwwerk. Dit vanwege de per definitie ongelijke verhouding tussen beide partijen en de unieke, cruciale onafhankelijke positie van informeel sociaal werk die bewaakt zou moeten worden. Vanwege het belang van informele praktijken en netwerken voor migrantengemeenschappen zou in de samenwerking de nadruk moeten liggen op het versterken daarvan door formele sociaal werkers, stellen ook Hernández-Plaza et al. (2006). Zoals meerdere auteurs opmerken, sluit het perspectief van de civil society goed aan bij de transformatie in het sociaal domein: 'het benutten van eigen (veer)kracht van gemeenschappen en formele werkers die daarbij aan weten te sluiten' (Ponzoni & Distelbrink, 2014, p. 6).

In hoofdstuk 4 gaan we nader in op deze insteek van empowerment vanuit migranten-zelforganisaties, en bekijken we de relatie tussen sociaal schaduwwerk en de overheid en politiek.

4 Politieke dimensies van sociaal schaduwwerk

Zoals we beschreven hebben, ontstaat sociaal schaduwwerk als respons op specifieke vragen, problemen en noden van mensen -individuen en gemeenschappen- op het brede terrein van gezondheid, veiligheid, welzijn, zekerheid, et cetera. Naast individuele aspecten kennen deze vragen, problemen en noden vaak een structurele kant (Best, 2008). In dit hoofdstuk verbreden we de horizon van sociaal schaduwwerk verder door het centraal stellen van de vraag in welke mate in het schaduwwerk aandacht is voor deze structurele kant. We zoomen in op een arena waarbinnen de vragen, noden en behoeften bij uitstek tot collectieve kwesties gemaakt worden, namelijk de (lokale) politiek, en kijken naar de bijdragen van sociaal schaduwwerk hierin. Zoals we in de Inleiding al beschreven, gaat het bij sociaal schaduwwerk om sociaal werk 'als praktijk', ter onderscheid van sociaal werk 'als professie' (Roose et al., 2020).²² In deze literatuurstudie kijken we zoals gezegd vooral naar migrantenzelforganisaties.

4.1 Politiseren door migrantenzelforganisaties

Sociaal werk kent historisch gezien een theoretische en methodische traditie waarin naast directe ondersteuning en hulp, aandacht is voor het verbeteren van posities en levensomstandigheden van gemarginaliseerde individuen, gezinnen en gemeenschappen, waarin verschillende varianten van politisering een plaats hebben (Hermans, 2014). Onderzoek laat echter zien dat politisering in Nederland soms ingewikkeld ligt. Verschillende auteurs wijzen onder meer naar de financiële afhankelijkheidsrelatie tussen formeel sociaal werk en politiek als belemmerende factor (Gradener, 2016; Hoijsink, 2015; Trappenburg, Kampen, & Tonkens, 2019; Veldboer, 2019).

Hierna gaan we in op de vragen: in welke mate is bij migrantenzelforganisaties sprake van politiseren en welke factoren maken dit meer of minder mogelijk? We schenken daarbij ook aandacht aan de vrees voor het ontstaan van parallelle werelden die een rol speelt bij de terughoudendheid van overheden om migrantenzelforganisaties (structureel) te financieren. Dit als illustratie van de terugkerende spanning – die we al vaker noemden – in de relatie tussen sociaal schaduwwerk en formele partijen: enerzijds koesteren

22 In de Inleiding legden we 'sociaal werk als praktijk' (Roose et al., 2020) uit: het wordt ook uitgevoerd door niet formeel professioneel opgeleide sociaal werkers, zoals vrijwilligers en zelforganisaties, maar sluit niettemin aan bij de opdracht van het sociaal werk zoals verwoord in de internationale definitie.

zelforganisaties autonomie, anderzijds zijn ze juist op zoek naar erkenning voor hun werk en meer duurzame financiering van de (lokale) overheid.

4.2 Democratische legitimiteit

Een van de weinige recente empirische studies die specifiek gaat over politisering in sociaal schaduwwerk is een onderzoek van sociologe Rebecca Thys (2019). Zij onderzocht bij migrantenzelforganisaties in welke mate deze aandacht hebben voor structurele kanten van de problemen en noden van mensen die bij hen aankloppen voor hulp. In hoeverre laten deze organisaties expliciet hun ‘stem’ horen in het publieke en politieke debat? (2019, p. 247). Het werk van Thys is relevant, omdat het concrete aanknopingspunten biedt om preciezer te kijken hoe politiek gepraktiseerd wordt in sociaal schaduwwerk. We besteden in dit hoofdstuk daarom relatief veel aandacht aan haar werk. Naast het belang van een sociaal perspectief op het ontstaan van noden van mensen, voegt Thys bovendien een tweede argument toe om aandacht te schenken aan politiserend werken, meer bijzonder vanuit het perspectief van de (lokale) overheid.

Groepen die sociaal schaduwwerk weet te bereiken, zoals migrantengemeenschappen, kampen vaak met structurele achterstelling, bijvoorbeeld in de vorm van discriminatie op de arbeidsmarkt. Tegelijk zijn deze groepen veelal ondervetegenwoordigd in de politiek en in wetgevende en uitvoerende politieke organen. Ook is het niveau van politieke participatie van bijvoorbeeld mensen met een migratieachtergrond lager dan dat van mensen zonder migratieachtergrond. Vanuit democratisch oogpunt is het inbrengen van standpunten, vragen, noden en problemen van groepen die door sociaal schaduwwerk bereikt en bediend worden cruciaal voor de legitimiteit van de (lokale) democratie.

4.3 Institutionele en niet-institutionele politiek

Over wat politiserend werken is, bestaat binnen in de literatuur en praktijk geen consensus. Niet in Nederland noch in Vlaanderen (Scholte, 2018; Van Pelt, 2019). Politiserend werken duidt niet alleen op het klassieke idee van socioloog C. Wright Mills (1959) ‘to turn private troubles into public issues’, maar volgens Thys ook op activiteiten waarbij burgers en bewegingen ‘terug ruimte creëren voor andere toekomstverhalen, de bestaande orde in vraag stellen’ (2019, p. 247). Sociaal schaduwwerk biedt ‘safe spaces’ waarbinnen alternatieve perspectieven op manieren van leven zich kunnen ontwikkelen (Amin, 2002). Thys wijst daarbij op ‘een praktijk van politiek’ die voorbij de grenzen van de institutionele politiek gaat. Het gaat ook over activiteiten die zich buiten de contouren van volksvertegenwoordiging, kabinetten, bestuur en politieke partijen afspelen (Lamprianou, 2013).

Om politiserend werken zichtbaar te maken, onderscheidt Thys enerzijds institutionele en anderzijds niet-institutionele politieke activiteiten. Bij laatstgenoemde variant gaat het bijvoorbeeld om protestacties, het boycotten van een product, het bezetten van een gebouw of het schrijven van een opiniestuk. Bij institutionele politiek draait het om invloed uitoefenen in het electorale proces of via lobbywerk op (lokale) politici. Het onderscheid is belangrijk, omdat het een rijker beeld geeft van politieke activiteiten dan wanneer er alleen oog is voor institutionele praktijken, en een (fascinerende) discrepantie bloot legt.

4.4 Niet-institutionele politieke activiteiten van zelforganisaties

Thys onderzocht Belgische, Tunesische en Congolese organisaties in de grootstedelijke omgeving van Brussel. Zij constateert dat er verlegenheid bestaat ten aanzien van het bedrijven van expliciete politiek: acties die als politiek handelen te kwalificeren zijn worden door leden niet als zodanig herkend of benoemd. Integendeel, respondenten geven juist aan 'ver weg te blijven van politiek'. Thys betoogt echter dat als we door de bril van niet-institutioneel politiek perspectief kijken, een heel ander beeld ontstaat, waarin politiserend werken wel degelijk deel uitmaakt van de dagelijkse gang van zaken van zelforganisaties. Iets meer dan de helft van de onderzochte organisaties doet bijvoorbeeld mee aan het vormen van standpunten en iets minder dan de helft is betrokken bij protest, het tekenen van een petitie, betoging, of zelfs zoiets als een bezetting.

Agenderen van sociale kwesties

Een tweede opvallende bevinding is dat zelforganisaties weinig aan identiteitenpolitiek doen, maar vooral sociale kwesties weten te agenderen. Tegen de achtergrond van het migratiedebat ontmoeten zij bij beleidsmakers of in de publieke beeldvorming dikwijls wantrouwen, als zouden zij parallelle werelden creëren, maar het tegendeel is eerder aan de orde, zo stelt Thys op basis van haar onderzoek. Het zijn vooral activiteiten die levensomstandigheden steunen en sociaaleconomische kwesties die zelforganisaties naar voren brengen in het publieke debat, zoals armoede, onderwijs, burgerrechten of discriminatie. Slechts een kwart van de onderzochte organisaties geeft aan zich te mobiliseren rond thema's als het verdedigen van de levenswijze van minderheden. Deze bevinding correspondeert met ander, eerder genoemd onderzoek naar migrantenzelforganisaties in diverse contexten en landen, zoals in Zweden (Borell & Gerdner, 2011) en Nederland (Yar, 2018).

Conditie: overheidsfinanciering, sociaal kapitaal, missie, zelfidentificatie

Thys identificeert vier factoren die van invloed zijn op de mate waarin niet-institutionele politiek uitgebouwd wordt. Ten eerste bestaat er een relatie tussen de mate waarin een

zelforganisatie financiering van de overheid ontvangt en de mate waarin praktijken van politisering ontplooid wordt. Maar deze invloed gaat misschien de andere richting op dan verwacht: in zelforganisaties die financiering van de overheid ontvangen, wordt meer politiserend gewerkt. Van meer financiële afhankelijkheid gaat in de onderzochte cases in Brussel dus geen depolitiserend effect uit. Integendeel. Aan de andere kant is deze bevinding misschien ook weer niet zo verrassend: overheidsfinanciering zorgt voor continuïteit en precies dat is een belangrijke voorwaarde voor meer gecoördineerde acties en praktijken, zoals onderzoek in Nederland naar burgerinitiatieven uitwijst (Hurenkamp, Tonkens, & Duyvendak, 2006).

Een tweede factor betreft de aanwezigheid van sociaal kapitaal: organisaties die intensiever samenwerken, vertonen een sterkere niet-institutionele politieke activiteit dan meer geïsoleerde zelforganisaties. Belangrijk daarin is de samenwerking tussen informele zelforganisaties onderling: hoe meer contact, hoe vaker en sterker niet-institutionele politieke acties ondernomen worden. In het verlengde van de bevindingen uit het vorige hoofdstuk wijst dit eveneens naar het belang van onderlinge samenwerking, maar ditmaal erop gericht aandacht te krijgen voor structurele oorzaken van gedeelde noden, behoeften en vragen. De veronderstelling is dat samenwerking groepsbewustzijn vergroot, uitwisseling van informatie stimuleert en meer massa en inhoud creëert rond standpunten waarover tussen deze zelforganisaties consensus bestaat. Men kan kort gezegd een stevigere vuist maken om bepaalde kwesties te agenderen in de politieke arena.

Maar het belang van samenwerking blijft niet alleen beperkt tussen zelforganisaties onderling. Onderzoek van Van Dam et al. (2019) naar etnisch-culturele zelforganisaties in een relatief arme wijk van Antwerpen, laat bijvoorbeeld het belang zien van meer samenwerking tussen sociaal schaduwwerkpraktijken en mainstream instituties in het middenveld, om te komen tot een betere armoedebestrijding met meer oog voor structurele kanten daarvan. Thys houdt eveneens een pleidooi voor een bij zelforganisaties betrokken institutioneel middenveld 'dat niet terugdeinst om standpunten in te nemen of protestacties op poten te zetten en in de wandelgangen van de institutionele politiek aan belangenvertegenwoordiging te doen' (Thys, 2019, p. 259).

Een derde factor is de missie van de organisatie. In vergelijking met organisaties die vooral focussen op aanbod van activiteiten aan de doelgroep die zij ondersteunen, nemen organisaties met een intrinsieke politiserende missie vaker een standpunt in. Tenslotte is een vierde factor de mate waarin een zelforganisatie zich openlijk identificeert met een

bepaalde etnische-culturele minderheidsgroep. Als dat het geval is, dan is vaker sprake van politiserend werken.

Obstakel voor politiserend werken: financieringsbeleid

Als belangrijk obstakel voor politiserend werken van zelforganisaties in de Brusselse context noemt Thys het financieringsbeleid. Financiering draagt, zoals aangegeven, bij aan niet-institutionele politiek. Echter, meer expliciet politieke zelforganisaties en organisaties die een etnisch-culturele affiniteit benadrukken, krijgen significant minder subsidies, waardoor continuïteit lastiger is. Dit is te begrijpen vanuit een assimilationistisch perspectief op integratie, dat in sociaal beleid dominant is, aldus Thys. Daarbinnen zijn deze initiatieven minder goed in staat de specifieke noden van de groepen die zij bereiken onder de politieke aandacht te brengen.

Lokale inbedding met behoud van autonomie

Afstand houden tot institutionele politiek kan ook breder begrepen worden als tactiek van zelforganisaties in het streven naar autonomie, een eigen agenda en ruimte voor eigen referentiekaders, zonder zich daarvoor te isoleren van institutionele politiek en van bestuur en beleid. Niet-institutionele politieke activiteiten zijn volgens Thys dan soms effectiever dan deelname aan institutionele politiek, zoals ook Debruyne en Van Bouchaute (2014) constateren. Zo weten zelforganisaties de balans te bewaken tussen autonomie en het belang van lokale inbedding in het bredere web van andere informele organisaties, het formele middenveld en beleid en politiek om hun doelen na te streven en zo noden, vragen en problemen van hun doelgroepen te agenderen.

4.5 Institutionele politieke activiteiten van zelforganisaties

Als we de vraag opwerpen of in sociaal schaduwwerkpraktijken ook sprake is van institutionele politiek, dan laat Thys zien dat Brusselse migrantenzelforganisaties zich op twee verschillende manieren toegang verschaffen tot de gevestigde institutionele politieke arena. Enerzijds doen zij dat door deelname van leiders of leden van de zelforganisatie aan het electorale proces en anderzijds door het rechtstreeks benaderen van gekozen politici om via lobbywerk de belangen van de groep te behartigen. Vertegenwoordigers van zelforganisaties blijken voornamelijk deel te nemen aan lokale verkiezingen, minder aan regionale of landelijke verkiezingen. Thys becijferde dat een kwart van de zelforganisaties onder haar leden een kandidaat politicus heeft die deelnam aan lokale verkiezingen en ongeveer vijftien procent daadwerkelijk een gekozen politicus in haar midden heeft. Het aandeel dat via contact met politici toegang probeert te krijgen tot de institutionele

politieke arena loopt op tot veertig procent, waarbij Turkse verenigingen frequenter lobbywerk doen in vergelijking met andere zelforganisaties.

Persoonlijke connecties

Volgens Thys is er maar één factor relevant die de institutionele politieke rol van zelforganisaties ondersteunt en dat is de aanwezigheid in de organisatie van leden die persoonlijke connecties hebben met politieke partijen (als onderdeel van de gevestigde institutionele politiek). Politieke partijen rekruteren kandidaat politici dus niet bij voorbaat uit zelforganisaties. In de factoren die Thys noemt die bepalen of een zelforganisatie aan lobbywerk doet, herkennen we min of meer dezelfde factoren die opgaan voor niet-institutionele politiek. Zelforganisaties met meer sociaal kapitaal, structurele financiering en een meer expliciete politiserende missie begeven zich vaker in lobbywerk.

4.6 Beoordeling van migrantenzelforganisaties binnen sociaal beleid

Relevant is de constatering van Thys dat net als bij niet-institutionele politiek, de Brusselse politieke context ook een stempel zet op de toegankelijkheid tot de institutionele politieke arena. Het ontbreken van een structurele link tussen etnisch-culturele zelforganisaties en het electorale proces heeft in belangrijke mate te maken met het assimilationistische sociaal beleid. Burgers die niet uit de Europese Unie komen en een sterke band hebben met het etnisch-culturele verenigingsleven, maken minder kans om op een verkiesbare plaats te komen, was ook de bevinding van Michon en Vermeulen (2013). In een context waarin een meer multicultureel perspectief domineert, kan het zijn dat migrantenzelforganisaties eerder toegang verkrijgen tot het electorale proces. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in onderzoek van Fennema en Tillie (1999) in het Amsterdam van eind van de vorige eeuw.

De Brusselse politieke context werpt volgens Thys een obstakel op met haar terughoudendheid om subsidies te geven aan zelforganisaties met een intrinsieke politieke motivatie of zelforganisaties met een sterk etnisch-culturele identiteit. Niettemin blijkt dat juist deze organisaties er goed in te slagen om hun stem door te laten klinken in het publieke en politieke debat. Daarbij hebben zelforganisaties die inzetten op samenwerking met andere zelforganisaties het gemakkelijker dan organisaties die zich meer isoleren om hun etnisch-culturele identiteit te affirmeren en politiek te mobiliseren rond thema's die van belang zijn voor hun achterban.

Het perspectief van 'sociale eenheid' versus het perspectief van 'lokale empowerment'

We gaan tenslotte nog wat dieper in op de vrees voor parallele werelden die een rol speelt

bij de terughoudendheid van overheden om migrantenzelforganisaties (structureel) te financieren. Zoals genoemd hangt deze vrees samen met de paradox dat zelforganisaties enerzijds autonoom willen zijn en anderzijds zijn juist op zoek zijn naar erkenning voor hun werk en meer duurzame financiering. Volgens Ponzoni en Pels (2016)²³ speelt dezelfde kwestie in het sociaal beleid in Nederland. Zij spreken in de Nederlandse context niet van assimilationistisch beleid, maar over het perspectief van 'sociale eenheid'.

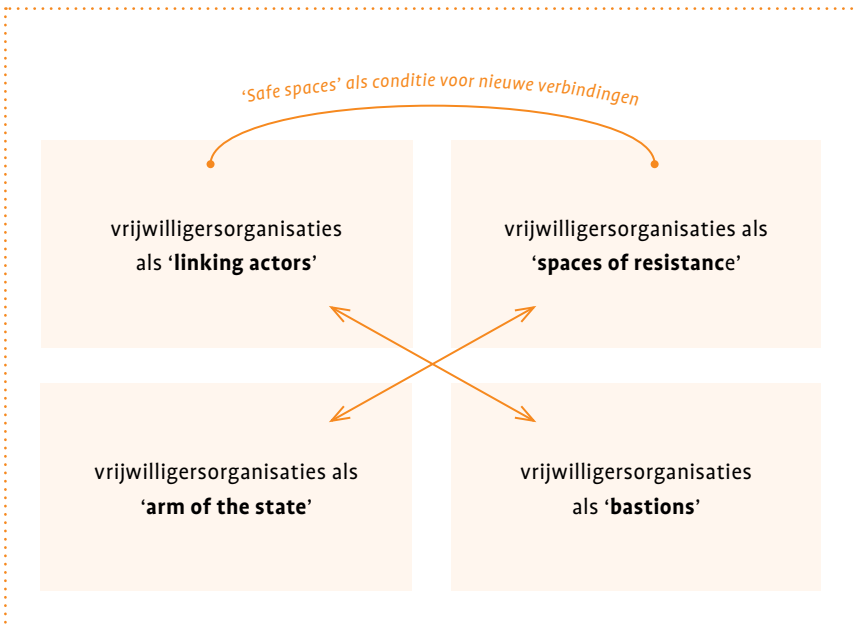
Na de politieke revolte aan het begin van de twintigste eeuw is in relatief korte tijd afscheid genomen van het multiculturele perspectief in sociaal beleid, waarvoor in de plaats het perspectief van 'sociale eenheid' is gekomen. Daarin worden bijdragen van migrantenzelforganisaties vooral eenzijdig beoordeeld door het beeld van zelforganisaties als 'bastions', versus zelforganisaties als 'linking actors'. Het ideaal van 'sociale eenheid' richt zich op het tegengaan van sociale fragmentatie en ongelijkheid ('bastions') en het idee om nieuwkomers en immigranten te linken met Nederlandse mainstream instituties en hen in het systeem te integreren ('linking actors'). Hierin is het in hoofdstuk 3 beschreven toegankelijkheidsperspectief te herkennen, waarin zelforganisaties vooral als 'toeleider' naar formele instellingen worden beschouwd.

Volgens Ponzoni en Pels bestaat vanuit het perspectief van sociale eenheid te weinig oog voor bijdragen die zelforganisaties hebben voor 'lokale empowerment' in de specifieke gemeenschappen die zij weten te bereiken. Dit empowermentperspectief sluit aan bij het perspectief van de 'civil society' of 'safe spaces', genoemd in hoofdstuk 3. Zoals al eerder aangestipt, is volgens Ponzoni en Pels het sociale eenheidsperspectief bovendien achterhaald in het licht van een veranderende verzorgingsstaat waarin (veel) meer aandacht is voor inzet van 'de sociale basis' bij de aanpak van vragen, noden en problemen op het brede terrein van gezondheid, welzijn, veiligheid, et cetera. De auteurs zeggen niet dat het sociale eenheidsperspectief niet meer relevant is, maar stellen een rijker tweedimensioneel beeld voor dat samengesteld is uit twee assen en beter bij de huidige tijd past (zie figuur).

Naast een as die de spanning tussen fragmentering en verbinding zichtbaar maakt, conceptualiseren Ponzoni en Pels een tweede as die een andere spanning in beeld brengt, namelijk die tussen autonomie en incorporatie van sociaal werkpraktijken zoals die van migrantenzelforganisaties. Aan het ene uiterste treffen we hierop het ideaal van grass-

23 Ponzoni en Pels baseren zich onder meer op intensief onderzoek naar zelforganisaties die aan ouderondersteuning doen in de grootstedelijke omgeving van Amsterdam West.

roots organisaties aan die vanuit lokale perspectieven en waarden opereren. Zij bieden individuen, gezinnen en gemeenschappen concrete, contextspecifieke vormen van ondersteuning en werken aan empowerment door ruimte te creëren voor lokale waarden en perspectieven. Volgens van Regenmortel (2010) en Linders (2019) is empowerment een multidimensionaal begrip dat zich niet tot het individu beperkt, maar waar de omgeving ook aangrijpingspunt is voor verandering. In de eerder aangehaalde woorden van Thys gaat het dan om ‘terug ruimte creëren voor andere toekomstverhalen en de bestaande orde in vraag te stellen’ (2019, p. 259). Aan het andere uiterste van de as treffen we het beeld van zelforganisaties die gekoloniseerd worden door een beleidsagenda van de overheid, waarin sociaal schaduwwerkpraktijken primair dienstbaar en complementair zijn aan het mainstream systeem van hulp en ondersteuning. Ponzoni en Pels vatten dit kort en bondig samen in de metafoor van de lange arm van de staat, die ten koste gaat van autonomie van sociaal schaduwwerkpraktijken.

Figuur ontleend aan Ponzoni en Pels (2016, p. 61)

Zelforganisaties zoeken vaak naar erkenning en financiering, maar hebben daarbij veelal de vrees in het beleid van de overheid ingepast te worden, wat hen in een soms ingewikkelde spagaat plaatst. Een spanning die sommige zelforganisaties oplossen door bewust ervoor te kiezen financiering te weigeren, zoals bijvoorbeeld Plovie (2018) met haar onderzoek naar burgerinitiatieven in Antwerpen laat zien. Het idee van zelforganisaties als ‘safe spaces’ waar door sterke bonding veel vertrouwen is, zien Ponzoni en Pels als voorwaarde voor lokale empowerment. Zelforganisaties vallen hier niet ten prooi aan de uitgestrekte arm van de overheid, als ‘toeleider’ naar ‘moeilijk bereikbare’ groepen. Zij functioneren als plekken voor gemeenschapsvorming, bewustzijn van lokale perspectieven en ondersteuning van mensen om hun specifieke noden en vragen op hun eigen termen te articuleren. Om plekken te creëren voor alternatieve manieren van leven en te werken aan condities die dat in de samenleving beter mogelijk maken, is confrontatie nodig met het bestaande mainstream systeem en de (lokale) politiek.

4.7 Tot slot: ‘safe spaces’ voor politiserend werken

Ponzoni en Pels pleiten ervoor om vanuit dit bredere perspectief van lokale empowerment naar migrantenzelforganisaties te kijken. Zij bieden migrantengroepen ondersteuning en weten tegelijkertijd ruimte te creëren voor een eigen perspectief en potentie, evenals sociale kwesties te agenderen. Net als Thys benadrukken Ponzoni en Pels hierin het belang van samenwerken met bestaande formele organisaties uit het middenveld: professionele expertise kan bijdragen aan het proces van sterkere verbinding tussen sociaal schaduwwerkpraktijken en de (politieke) omgeving. Op deze manier bieden migrantenzelforganisaties ‘safe spaces’ (Ponzoni & Pels, 2016) waarin ook nadrukkelijk verbinding, uitwisseling en confrontatie gezocht wordt met de (politieke) omgeving.

Volgen we Ponzoni en Pels, dan betekent versterking van sociaal schaduwwerk vanuit het lokale empowerment-perspectief en uit democratisch oogpunt: (h)erkenning van het belang van ‘safe spaces’ en politiserend werken, juist bij groepen die veelal kampen met structurele achterstelling en politieke ondervetegenwoordiging, zoals het geval is bij migrantenzelforganisaties. Daarin blijkt niet alleen directe ondersteuning en hulp geboden te worden aan moeilijk bereikbare doelgroepen, maar, zo zagen we in dit hoofdstuk, is ook sprake van varianten van politiserend werken. Vanuit het empowerment-ideaal zouden migrantenzelforganisaties alternatieve, veilige plekken moeten zijn voor het ontwikkelen van kritisch bewustzijn; ruimtes voor politiserend werken.

5 Slothoofdstuk

In deze literatuurstudie stond sociaal schaduwwerk centraal en hebben we verschillende aspecten daarvan verkend. Informele ondersteuning en zorg vormen een breed verschijnsel, dat uiteenloopt van individuele zorg tot vormen van collectief georiënteerde ondersteuning die aangeduid kunnen worden als ‘informele sociaal werkpraktijken’ (Schrooten et al. 2019, p. 14). In deze studie concentreerden wij ons op dat gedeelte dat zich richt op het collectieve niveau, maar minder snel herkend en erkend wordt als informeel sociaal werk, en zich in zekere zin ‘onder de radar’ (van overheid of de samenleving in brede zin) afspeelt. Om die reden gebruikten wij hiervoor de term ‘sociaal schaduwwerk’ – in navolging van de Vlaamse auteurs van het gelijknamige boek uit 2019 (Schrooten et al., 2019).

In dit slothoofdstuk staan wij ter afsluiting van deze literatuurstudie stil bij de belangrijkste kwesties die in de voorgaande hoofdstukken naar voren kwamen en plaatsen die in een breder perspectief. In de eerste plaats hernemen we in dit hoofdstuk nogmaals de belangrijkste kenmerken van het fenomeen sociaal schaduwwerk. Vervolgens staan we uitgebreid stil bij het concept sociaal schaduwwerk. Een van de vragen waarmee we deze literatuurstudie startten was of het concept bruikbaar is in het Nederlandse debat over sociaal werk. In dit hoofdstuk komen we bij deze vraag terug en we onderzoeken de term nog eens kritisch. Tot slot staan we stil bij een aantal belangrijke vraagstukken rondom sociaal schaduwwerk die uit de verschillende hoofdstukken naar voren kwamen. Die kwesties zijn richtinggevend voor het veldonderzoek naar sociaal schaduwwerk dat als vervolg op deze literatuurstudie zal plaatsvinden.

5.1 Kenmerken van sociaal schaduwwerk

We hernemen in deze paragraaf nog eenmaal de belangrijkste kenmerken van sociaal schaduwwerk, zoals die in de voorliggende hoofdstukken naar voren kwamen. Sociaal schaduwwerk verwijst, ten eerste, naar informele sociaal werkpraktijken die zich in principe richten op het collectieve niveau, dus voor en met groepen mensen (Schrooten et al. 2019, p. 14). Een nuancering daarbij is dat de collectieve insteek vaak het startpunt is, maar dat in die context in tweede instantie ook ruimte ontstaat voor individuele ondersteuning. In de tweede plaats is vaak sprake van wat Schrooten et al. een ‘vervlechting van foci en functies’ noemen – een kenmerk dat in hoofdstuk 2 aan bod kwam. De sociaal werkpraktijken zijn meestal niet de primaire bestaansreden van deze informele spelers, maar vinden plaats in het kielzog van iets anders (sociaal-culturele activiteiten, religieus georiënteerde activiteiten, et cetera). In de derde plaats heeft

sociaal schaduwwerk vaak een aanvullende rol ten opzichte van de verzorgingsstaat, het vult de gaten op van diensten die niet geleverd worden door het formele domein of door onderbereik van het formele domein onder bepaalde groepen.

Dat sluit meteen aan bij het vierde kenmerk, dat deze sociaal werkpraktijken vaak personen of groepen bereiken die afstand ervaren tot het formele aanbod. Uit de voorbeelden die in deze literatuurstudie zijn besproken, blijkt dat sociaal schaduwwerk vooral een belangrijke rol vervult voor personen of groepen met een migratieachtergrond. Bij nieuwe migranten, vluchtelingen of ongedocumenteerden is sociaal schaduwwerk vaak de eerste en meest toegankelijke bron van steun. Maar ook voor gevestigde migrantengroepen blijkt het van belang. Een deel van het schaduwwerk richt zich expliciet op specifieke etnisch-culturele groepen (zie bijvoorbeeld Bosch, 2016), maar dat is niet het enige beeld. De Belgische auteurs beschreven daarnaast voorbeelden van ‘multicultureel’ sociaal schaduwwerk (bijvoorbeeld Debruyne, 2019). Schaduwwerk dat zich bijvoorbeeld richt op armoede en dat Belgen met en zonder migratieachtergrond bereikt. Gebruikers van sociaal schaduwwerk, zo beschreven we in hoofdstuk 2, leunen ook niet uitsluitend op dat schaduwwerk, maar combineren verschillende vormen van (formele en informele) steun. In dat opzicht vormt het schaduwwerk dus allerminst een ‘gesloten circuit’.

Een vijfde kenmerk is de relatieve onzichtbaarheid, die duidelijk uit onze studie naar voren komt. In het verlengde daarvan is het ook interessant te kijken naar de plaatsing van sociaal schaduwwerk in de ‘civiele stratificatie’ die Schrooten et al. beschrijven en die wij in deze literatuurstudie al eerder benoemden. Dit betreft de positie van sociaal schaduwwerk in het maatschappelijk middenveld op een aantal indicatoren, namelijk financieel en menselijk kapitaal, maar ook symbolisch en sociaal kapitaal. Symbolisch kapitaal, aldus Schrooten et al. (2019, p. 25), gaat over ‘de zichtbaarheid en erkenning die een organisatie geniet bij de bevolking en overheid’ en sociaal kapitaal over diens sociale netwerken. Kenmerkend aan sociaal schaduwwerk is – in het verlengde van de onzichtbaarheid – een lage positie wat betreft symbolisch kapitaal. Uit onderzoek is bekend dat juist etnisch-culturele zelforganisaties beperkt toegang hebben tot deze vorm van kapitaal (Ramakrishnan & Bloemraad, 2008; Thys & Anciaux, 2019).²⁴ Anderzijds kan sociaal schaduwwerk wel weer hoog geplaatst zijn wat betreft sociaal kapitaal, bijvoorbeeld onder de eigen doelgroep, waarmee zij in nauw contact staat en waarbij zij een hoge mate van vertrouwen geniet. Aangaande sociale netwerken met andere

24 Tegelijk is ook dit beeld divers en ambivalent; onderzoek in Zuidoost leerde dat sommige formele spelers etnisch-culturele zelforganisaties zeer hoog waarden, terwijl op andere plekken erkenning (symbolisch kapitaal) ontbreekt (Veldboer & Kemmeren, 2016).

organisaties – formeel en informeel – hebben we in hoofdstuk 3 gezien dat het beeld heel divers is: sommige organisaties hebben veel samenwerking, anderen veel minder. In een eerdere bijdrage (Welschen & Veldboer, 2019) schreven we over het belang voor sociaal werkers van ‘linking kapitaal’: de middelen om met allerlei verschillende spelers – zowel verticaal als horizontaal – te verbinden. Dat geldt in dezelfde mate voor (trekkers van) informele sociaal werkpraktijken. Tegelijk, als we de definitie van linking kapitaal strikt nemen – het verticaal verbinden naar instituties – dan hebben met name etnisch-culturele organisaties een slechte uitgangspositie. Dat bleek bijvoorbeeld uit het in hoofdstuk 4 besproken onderzoek van Thys (2019). Zij constateert dat etnisch-culturele zelforganisaties ondervertegenwoordigd zijn in het Brusselse politieke domein vanwege een restrictief financieringsbeleid en een assimilationistisch klimaat (2019, p. 252).

Een laatste kenmerk, waarop we hieronder nog wat uitvoeriger ingaan, is de overlap tussen informeel en formeel sociaal werk. Er zijn onmiskenbaar grote verschillen tussen beiden. Het grootste verschil is te herleiden tot de tegenstelling tussen ‘state agent’ en ‘citizen agent’: waar formeel sociaal werk deels ‘state agent’ is en deels ‘citizen agent’, is informeel sociaal werk vooral ‘citizen agent’ en kan daardoor relatief vrijer handelen (Veldboer, 2019).²⁵ Tegelijkertijd – en dat is een centrale boodschap in deze studie – zijn er belangrijke overeenkomsten. Een van de beweegredenen om aandacht te vragen voor sociaal schaduwwerk is juist om meer aandacht en erkenning te genereren voor de sociaal werk-dimensie daarvan. Dat gaat om de mate waarin deze spelers, net als formele sociaal werkpactijen, voldoen aan de omschrijving van sociaal werk als praktijk zoals geformuleerd in de internationale definitie van het IFSW.²⁶ In de samenwerkingsrelatie met formeel werk nemen beide spelers afwisselend vergelijkbare rollen in. Bovendien, zo betogen we hieronder, kampt het formele sociaal werk met verschillende vergelijkbare kwesties als het informele sociaal werk. Formeel en informeel sociaal werk zijn dus geen volledig gescheiden en tegengestelde werelden, maar laten zich eerder visualiseren als olympische cirkels met gedeeltes die overlappen. Van een eenduidige binaire tegenstelling is geen sprake.

25 Informele partijen zijn, zo hebben we in deze studie gelezen, soms onderdeel van bredere beleidsdoelstellingen, en/ of hebben een financieringsrelatie met de lokale overheid. Daarom zijn ook zij lang niet altijd volledig

‘citizen agent’, en kunnen zij evengoed een spagaat ervaren (Veldboer, 2019).

26 Zie: <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>

5.2 Het concept sociaal schaduwwerk: waardevol maar ook discutabel

Wat leert deze studie ons nu over de bruikbaarheid van de term ‘sociaal schaduwwerk’ in de Nederlandse context? De term sociaal schaduwwerk is van waarde om verschillende redenen. In de eerste plaats maakt de term duidelijk dat de spelers die in deze praktijken voorzien, invulling geven aan iets dat door het formele domein niet wordt ingevuld. Ze vullen, zoals gezegd, gaten op die ontstaan doordat formele spelers bepaalde personen of groepen niet bereiken (zie ook Schrooten et al., 2019, p. 12). In die zin kan gesteld worden dat informele sociaal werkpraktijken iets opvullen in de schaduw van de verzorgingsstaat; of in de schaduw van het formele sociaal werk. In de tweede plaats geeft de term ‘schaduw’ uitdrukking aan de onzichtbaarheid voor overheid en bredere samenleving waarmee dit type spelers, vaak in het kielzog van heel ander soort activiteiten, aan zorg, ondersteuning en sociaal werk doet.

Net als de Vlaamse auteurs denken wij dat het gebruik van de term sociaal schaduwwerk effectief kan zijn om deze aspecten van dit informeel sociaal werk onder de aandacht te brengen. Uiteindelijk kan dit juist bijdragen aan het ‘uit de schaduw’ halen van deze sociaal werkpraktijken. Door te spreken over schaduwwerk leggen we de vinger op de onzichtbaarheid ervan, een onzichtbaarheid die samen kan hangen met een gebrek aan erkenning. Het laatste wordt versterkt door het feit dat organisaties die aan sociaal schaduwwerk doen, in de bredere macropolitieke context vaak worden beoordeeld op andere aspecten dan het sociaal werk dat zij verrichten. De onzichtbaarheid en het gebrek aan erkenning zijn – zo zijn wij met de Vlaamse auteurs eens – onterecht, want sociaal schaduwwerk vervult een essentiële rol in de zorg en ondersteuning juist van de meer kwetsbare groepen in de (stedelijke) samenleving.

Tegelijkertijd roept de term interessante vragen op. De aanduiding ‘schaduw’ suggereert een relatie: een schaduw wordt altijd ergens door opgeworpen. Spelers in de schaduw opereren dan ook in de schaduw van een andere partij, in dit geval het formele sociaal werk. Dat beeld gaat al snel gepaard met een idee van ongelijke machtsverhoudingen: het formele werk is de machtigere factor, die in het volle licht staat. In de schaduw opereren roept in dit geval de associatie op van ondergeschikt zijn, of zelfs van iets dat het daglicht niet kan verdragen. Uit alles blijkt dat deze negatieve connotatie niet de inzet is van de Vlaamse auteurs, die met hun werk juist een sterk waarderend pleidooi voor de bijdrage van sociaal schaduwwerk neerzetten. Toch is het, alvorens we de term overnemen in het Nederlandse debat over sociaal werk, van belang om deze kritisch onder de loep te nemen.

Herwaardering van informeel initiatief sinds de transities

We kunnen ons bijvoorbeeld de vraag stellen, of informele sociaal werkpraktijken inderdaad in de schaduw opereren, of dat ze, als voorbeeld van de ‘participatiesamenleving’, in de koplampen staan. Onze conclusie is dat sociaal schaduwwerk niet simpelweg een illustratie is van die ‘participatiesamenleving’, om redenen die we hieronder bespreken.

De transitie van een klassieke verzorgingsstaat naar een ‘participatiesamenleving’ ging hand in hand met verdere vermaatschappelijking, decentralisering en een focus op ‘actief burgerschap’. In het proces verschoof de nadruk van klassieke, top-down voorzieningen naar meer eigen verantwoordelijkheid van bewoners en het stimuleren van onderlinge zorgzaamheid en ondersteuning binnen eigen sociale netwerken. Die verschuiving komt ook tot uiting in de toenemende nadruk binnen het bredere domein van zorg en welzijn op ‘de sociale basis’; het terrein van laagdrempelige voorzieningen in de eigen wijk, van zelf- en samenredzaamheid binnen de lokale gemeenschap.

Op het eerste gezicht lijken de voorbeelden van sociaal schaduwwerk die we in deze studie bespraken schoolvoorbeelden van actief burgerschap, van burgerinitiatief. Burgerinitiatief verwijst immers naar initiatieven waarbij ‘burgers zich inzetten voor een maatschappelijk relevant doel of een publiek belang door zelf iets te doen binnen het publieke domein’ (Vrieling & Verhoeven, 2011). Hoewel dit soort initiatieven niet nieuw zijn, is er in het afgelopen decennium sprake van een ‘politiek-bestuurlijke herwaardering van particulier initiatief’ (ROB 2012²⁷; Troonrede 2013²⁸; Vrieling & Verhoeven 2011; WRR 2012). Veel burgerinitiatieven staan, zagezegd, in de koplampen. Op lokaal niveau ligt in Amsterdam sinds een aantal jaren de nadruk op ‘de versteviging van de sociale basis’ (bijvoorbeeld Gemeente Amsterdam, 2018).²⁹ Ook in dat verband kunnen zelforganisaties en burgerinitiatief op toenemende belangstelling rekenen. En juist in die context wordt de collectivistische insteek van groepsgericht werken gewaardeerd.

Maar dat is niet het hele verhaal. Het Vlaamse boek maakt scherp duidelijk dat de mate waarin burgerinitiatief of zelforganisatie zichtbaar is, erkend wordt en gewaardeerd wordt sterk uiteenloopt. Dat hangt samen met de reeds beschreven ‘civiele stratificatie’, aldus Schrooten et al. (2019, p. 25). Er zijn, met andere woorden, binnen het bredere veld

27 Loslaten in vertrouwen: Naar een nieuwe verhouding tussen overheid, markt én samenleving. Raad voor het Openbaar Bestuur, 2012.

28 <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2013/09/17/troonrede-201>

29 Samen Vooruit: op weg naar een stevige sociale basis in Amsterdam, Stedelijk Kader 2020-2023.

van burgerinitiatieven en zelforganisaties grote verschillen in de mate waarin spelers zichtbaar zijn, erkenning genieten, invloed kunnen uitoefenen en toegang hebben tot hulpbronnen. Dat is ook de conclusie van verschillende onderzoeken naar de effecten van de participatiesamenleving op ongelijkheid (Snel, Custers, & Engbersen, 2018; Uitermark, 2015). Sociaal schaduwwerk zoals in deze studie besproken heeft bovendien vaak een etnische of een politieke dimensie en past daarmee minder gemakkelijk in het beleidsdiscours van de participatiesamenleving.

We kunnen dus constateren dat delen van het informele veld in de koplampen staan, en delen in de schaduw. Daartussen bevindt zich bovendien een schemerzone met vele grijstinten, die staan voor verschillende gradaties van zichtbaarheid.

Informeel in de schaduw, formeel in de koplampen?

Een tweede kritische noot bij de term sociaal schaduwwerk betreft de suggestie dat informele sociaalwerkpraktijken in de schaduw van formeel sociaal werk zouden staan. Die suggestie wordt overigens niet expliciet door de Vlaamse auteurs gedaan, maar wordt wat ons betreft wel gewekt door de term.

In hoofdstuk 3 hebben we duidelijk gezien dat een eenvoudig, binair onderscheid tussen formeel en informeel sociaal werk niet op gaat. Formele en informele spelers vullen elkaar aan en hebben deels of soms wederzijds inwisselbare functies. Zo beschrijven Bellaart et al. (2019) bijvoorbeeld functies in het overbruggen, het adviseren of het wederzijds ondersteunen die inwisselbaar door formele of informele spelers worden ingenomen. Mensen die op zoek zijn naar bronnen van ondersteuning, zo zagen we in hoofdstuk 2, kiezen ook niet expliciet voor de ene of de andere vorm van sociale ondersteuning. In plaats daarvan smeden zij een vangnet van ondersteuning aan elkaar dat bestaat uit formele en informele hulpbronnen. Het is dan ook zinvoller om te focussen op de aanvullende waarde van en het samenspel tussen formele en informele sociaalwerkpraktijken dan op een zwart/wit tegenstelling, waarbij informeel ondergeschikt zou zijn aan formeel. Het is wat ons betreft juist interessant te kijken naar overeenkomsten tussen formeel en informeel sociaal werk, en de manier waarop beide kanten elkaar kunnen versterken.

Ook als we terugkomen op de metafoor 'schaduwwerk' blijken de verschillen niet zo scherp als op het eerste oog gedacht. Het is te simpel om te stellen dat informeel sociaal werk zich veelal in de schaduw bevindt en formeel sociaal werk in het volle licht, in de koplampen. Veel van de kwesties rondom sociaal schaduwwerk zijn evengoed van toepassing op formeel sociaal werk. Dat geldt bijvoorbeeld voor de relatieve

onzichtbaarheid van (een deel van de) geleverde inspanningen. Zo beschrijft Trappenburg beeldend hoe inspanningen van sociaal werkers vaak (bewust) onzichtbaar blijven ('verborgen inspanning'), en de effecten vaak verborgen zijn (Trappenburg, 2017).³⁰ Daar komt bij dat sinds de transities in het sociaal domein van formeel sociaal werk verwacht wordt dat het in zekere zin steeds sterker 'informaliseert'; het moet nabij zijn, nauw aansluiten op sociale netwerken rondom cliënten, et cetera. Anderzijds zien we dat de groeiende erkenning van burgerinitiatief door overheden kan leiden tot een mate van formalisering van informele spelers. Zodra informele spelers een subsidierelatie met de lokale overheid aangaan, moeten zij hun werkwijze daarop aanpassen en is een mate van formalisering vaak onvermijdelijk. Overigens blijkt uit onderzoek dat sommige informele spelers zelf ook blij zijn met een behoefte om hun resultaten in kwantitatieve zin zichtbaar te maken (De Kreek, persoonlijke communicatie, september 2020).

Ook rondom het thema autonomie, dat vooral in hoofdstuk 4 aan bod kwam, bestaan interessante overeenkomsten tussen het formele en het informele domein. Politiserend werken is niet alleen een optie voor informele spelers. Het al dan niet politiserend werken is ook een vraagstuk dat van oudsher relevant is voor het formele sociaal werk (zie bijvoorbeeld Williams, 2016). Voor professioneel sociaal werk in Nederland is een relatief autonome positie ten opzichte van de overheid lastig, omdat er een sterke afhankelijkheidsrelatie bestaat van sociaal werk ten opzichte van de financierende stedelijke problematiek (Gradener, 2016; Hoijsink, 2015; Schrooten & Veldboer, 2020; Trappenburg et al., 2019). Dat geldt natuurlijk in veel mindere mate voor informeel sociaal werk. Maar ook bij informele spelers is het risico op incorporatie in overheidsbeleidsdoelstellingen aanwezig, zoals bleek in hoofdstuk 4.

Met andere woorden: het beeld van een eenduidige dichotomie – met aan de ene kant formeel sociaal werk in de koplampen en aan de andere kant informeel sociaal werk in de schaduw – moet worden genuanceerd. Het algehele veld van sociaal werk – formeel en informeel – kent verschillende gradaties van zichtbaarheid en vele grijstinten.

Conclusie: sociaal schaduwwerk als sensitizing concept

Is sociaal schaduwwerk als concept bruikbaar in het Nederlandse debat over sociaal werk? Ondanks de genoemde kanttekeningen zit er waarde in de term. In het proces van het her-

30 Ook benoemden we dat binnen het formele sociaal werk de collectieve aanpak op minder aandacht kan rekenen, en moeilijker te financieren is. In het informele domein lijkt de aandacht soms ook evenredig naar individueel gericht werk (mantelzorg, 1-op-1 vrijwilligerswerk) te gaan.

kennen en erkennen van onzichtbare vormen van sociaal werk is het zeker functioneel om de term te gebruiken. Er zijn alternatieve termen denkbaar als ‘civiel sociaal werk’, of ‘informele sociaal werkpraktijken’ (Schrooten et al., 2019), die het fenomeen goed aanduiden, maar waarbij de kwalificatie van onzichtbaarheid ontbreekt. Tegelijk onderkennen we de mogelijke negatieve associaties die de term in de praktijk in Nederland oproept. We zullen de term in het vervolg van dit onderzoek dan ook niet als vaststaand gegeven, maar eerder als een ‘sensitizing concept’ (een gevoelig makend concept, Blumer, 1954) gebruiken.

5.3 Kwesties rondom sociaal schaduwwerk

Potentiële keerzijden van sociaal schaduwwerk

In hoofdstuk 2 benoemden we enkele mogelijke risico’s van (sterk leunen op) sociaal schaduwwerk; waaronder overbelasting, particularisme en paternalisme. Op basis van deze literatuurstudie lijken dit weliswaar legitieme zorgpunten zijn, maar zijn deze niet overheersend bij de praktijkvoorbeelden die worden beschreven. In ons verkennende empirische onderzoek zullen we verder nagaan of en wanneer deze risico’s in de lokale praktijken van ons onderzoek aan de orde zijn.

Samenwerking

In deze studie is het belang van samenwerking opvallend vaak aan de orde geweest. Samenwerking en verbinding op allerlei niveaus – tussen informele organisaties onderling, en tussen formele en informele organisaties – zorgt ervoor dat doelstellingen van het sociaal werk makkelijker binnen bereik komen. Tegelijkertijd is uit onderzoek bekend dat samenwerking niet altijd vanzelfsprekend is, en er allerlei obstakels zijn voor samenwerking (o.a. Veldboer & Hoijtink, 2019). Misschien dat in de literatuur juist zo vaak op samenwerking wordt ingegaan, omdat het een ingewikkelde kwestie is.

In hoofdstuk 3 werd duidelijk dat sociaal schaduwwerkactoren in het verlichten van eerste noden bij hun doelgroep gebaat zijn bij een goede aansluiting op het formele domein. En dat formeel sociaal werk op haar beurt weer veel heeft aan informele spelers, die essentieel zijn voor de aansluiting op en het winnen van vertrouwen bij bepaalde doelgroepen. We wezen er bovendien op dat een veld waarin informeel en formeel elkaar aanvullen goed aansluit op het (natuurlijke) gedrag van mensen; zij zullen altijd zowel informele als formele bronnen van steun aanboren.

In hoofdstuk 4 bleek bovendien dat het belang van samenwerking voor informele spelers verder gaat dan de verlichting van eerste noden, en structurele dimensies van achterstelling

aan de orde stelt. Ook voor effectief politiserend werken is samenwerking onontbeerlijk. Zowel samenwerking tussen informele organisaties onderling, als samenwerking tussen informele spelers en formele instituties of mainstream spelers uit het middenveld, zorgen ervoor dat de informele partij beter een vuist kan maken – bijvoorbeeld op het gebied van structurele bestrijding van armoede. Ook auteurs die een belangrijke rol schetsen voor informele spelers als ‘spaces of resistance’ of ‘spaces of empowerment’ benadrukken het belang van samenwerking met en ondersteuning door professionals.

Op zichzelf kan samenwerking dus bijdragen aan de positie van de sociaal schaduwspelers, en dat is relevant met het oog op de onzichtbaarheid en het gebrek aan erkenning waar deze spelers in het algemeen mee te maken hebben.

Keerzijden van samenwerking: verlies van autonomie

Maar er zijn wel een aantal kritische kanttekeningen te plaatsen. Samenwerking heeft ook keerzijden; het kan leiden tot een gevoel van verlies van autonomie en authenticiteit van de informele speler, en daarmee tot vervreemding en verlies van sociaal kapitaal binnen de eigen gemeenschap. Dat hangt samen met de paradox die uit onze studie al meerdere keren naar voren kwam: de kracht van het sociaal schaduwwerk ligt voor een belangrijk deel in haar autonomie, zowel ten opzichte van formele organisaties als van de overheid. De autonomie van deze spelers maakt dat ze effectief aan nodenverlichting kunnen doen onder bewoners of groepen die wantrouwend staan tegenover formeel aanbod. En diezelfde autonomie is essentieel voor meer politiserende spelers om een plek te kunnen zijn voor kritisch tegengeluid.

Die kanttekeningen zijn belangrijk bij de vraag of en hoe sociaal schaduwwerk ondersteund zou kunnen worden door bijvoorbeeld formele spelers of de (lokale) overheid. In hoofdstuk 3 werd het bewaken van de autonomie van informele spelers als belangrijke voorwaarde voor succesvolle samenwerking benoemd, naast gelijkwaardigheid en het ontwikkelen van een gemeenschappelijke visie op samenwerking.

Een deelvraag hierbij is wat de ondersteunende rol van lokale overheden kan zijn. Op basis van de literatuurstudie lijkt er voor (lokale) overheden vooral een rol weggelegd in het faciliteren van samenwerking tussen verschillende spelers in het veld. Het is daarbij, met het oog op de autonomie, van belang dat overheden de inhoud van de samenwerking aan partijen in het veld overlaten. Ook als het gaat om financiering vanuit de overheid, is het de kunst om bij het opleggen van subsidievoorwaarden ervoor te waken dat de informele speler zijn onafhankelijkheid en authenticiteit verliest.

Informeel/ formeel: binaire tegenpolen of overlappende cirkels?

Zoals hierboven benadrukt, is het beeld van informeel en formeel sociaal werk als twee binaire tegenpolen te eenvoudig. Er lijkt bijvoorbeeld geen strikt continuüm te zijn van formeel en informeel op uiteinden. We beschreven al dat er naast sterke verschillen, ook interessante overeenkomsten zijn. Zo zijn zowel formeel als informeel sociaal werk relatief onzichtbaar en nabij, richten beiden zich in toenemende mate op informalisering en collectivisering, en is sprake van formalisering bij (sommige) informele spelers. Beiden opereren soms als 'state agent' en soms als 'citizen agent'. In het onderzoek willen we de kwestie van (non-)binariteit verder verkennen. Wanneer en hoe benoemen partijen hun overlap en verschillen? Hoe waarderen ze elkaar? Wordt door respondenten soms juist wel tweedeling benadrukt, of wij-zij denken (Veldboer & Hoijtink, 2019) en waarom?

5.4 Richting van het empirisch onderzoek

In deze literatuurstudie is veel geleund op empirisch werk dat in België is gedaan naar sociaal schaduwwerk. Ook in de Nederlandse context zijn enkele interessante onderzoeken gedaan, maar de empirische basis is nog klein. Als vervolg op deze literatuurstudie is een empirische verkenning van sociaal schaduwwerk in een specifieke Nederlandse lokale context gepland, namelijk in een tweetal wijken in Amsterdam (Zuidoost/ Holendrecht en West/ Jan Maijebuurt). Het is een bescheiden, verkennend onderzoek.

Enkele kwesties die in deze literatuurstudie naar voren kwamen zullen daarbij richtinggevend zijn. Zo zullen we zoals gezegd aandacht besteden aan eventuele keerzijden van schaduwwerk, waaronder overbelasting van informele spelers.

Maar we willen vooral nagaan op welke manieren schaduwwerk in deze cases meer of minder zichtbaar is. We zullen daarbij het concept van 'civiele stratificatie' gebruiken om na te gaan in hoeverre het schaduwwerk wordt erkend en is ingebed in bredere lokale netwerken.

We onderzoeken daarnaast in hoeverre sprake is van samenwerking tussen informele spelers onderling, en tussen formele en informele spelers. Zo ja, wat levert deze samenwerking op en wat zijn eventuele punten van spanning? Op welke manier speelt ondersteuning vanuit de (lokale) overheid een rol in de beide cases, en wat is de invloed daarvan op het functioneren van de informele speler?

Daarnaast willen we, tegen de achtergrond van de discussie in de literatuur over de gesuggereerde relatie tussen politisering en financiële afhankelijkheid, ook de politieke dimensie in beide cases verkennen. Maakt politiseren überhaupt deel uit van de praktijken?

En zo ja, hoe wordt dit gepraktiseerd (institutioneel/niet-institutioneel); waarover gaan de issues die geagendeerd worden; bestaan er verschillen in de cases en hoe kunnen we eventuele verschillen beter begrijpen? Hoe belangrijk is een politieke dimensie voor hun motivatie; welke betekenis heeft deze voor representanten die we spreken?

5.5 Ter afsluiting

De empirische casestudies die in het najaar van 2020 worden uitgevoerd, zullen verdieping en aanvulling bieden op deze literatuurstudie. Met de combinatie van deze onderzoeksresultaten hopen wij een waardevolle bijdrage te leveren aan het denken over informele sociaal werkpraktijken in de Nederlandse context. Dat gaat in de eerste plaats om het agenderen van het fenomeen, in navolging op en met veel dank aan de Vlaamse collega's. Dit agenderen vormt op zichzelf al een stap in het 'uit de schaduw halen' van dit type sociaal werk. Een vervolgvraag voor de praktijk is bijvoorbeeld op welke manier, met welke interventies, sociaal schaduwwerk zou kunnen worden versterkt. Op welke manier kan informeel sociaal werk, als belangrijk onderdeel van de sociale basis, beter worden herkend en erkend door overheid en formele spelers? En hoe kunnen overheid en formele spelers ertoe bijdragen dat informeel sociaal werk haar rol in het ondersteunen van kwetsbare, soms moeilijk bereikbare bewoners optimaal kan vervullen?

In het debat dat hopelijk volgt, kan ook de vraag worden gesteld of we in de Nederlandse context voor een alternatieve term kiezen om de informeel sociaal werkpraktijken aan te duiden, die door de Vlaamse collega's zo stevig onder de aandacht zijn gebracht.

Literatuur

- Al Bdioui, A., & Nyirahumure, A. (2019). De blik van het Minderhedenforum. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Reds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 86-92). Brussel: Politeia.
- Amin, A. (2002). Ethnicity and the multicultural city: living with diversity. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 34, 959-80.
- Bartels, E., & De Jong, I. (2007). Civil society on the move in Amsterdam: Mosque organizations in the Slotervaart district. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 27(3), 455-471.
- Beaumont, J., Rusinovic, K., & Wevers, W. (2004). De schaduwstad belicht: Een verkenning van de relatie tussen de stedelijke formele en informele sfeer. *Agora* 20(3), pp. 4-5.
- Bellaart, H., Achahchah, J., Badou, M. (2019). *Duurzame bruggen bouwen: Onderzoek naar samenwerking tussen lokale migrantenorganisaties en formele instellingen*. Utrecht: KIS.
- Bellaart, H., & Pehlivan, A. (2011). *Met één hand kun je niet klappen. Migrantenorganisaties en jeugdoorvoorzieningen werken samen aan toegankelijke hulp voor migrantengezinnen*. Utrecht: FORUM.
- Best, J. (2008). *Social Problems*. New York: W.W. Norton & Company, Inc.
- Blumer, H. (1954). What is wrong with social theory? *American sociological review*, 19(1), 3-10.
- Bogaerts, N. (2019). Zelforganisatie is geen excuus voor een terugtrekkende overheid. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Reds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 301-309). Brussel: Politeia.
- Borell, K., & Gerdner, A. (2011). Hidden voluntary social work: A nationally representative survey of Muslim congregations in Sweden. *British Journal of Social Work*, 41(5), 968-979.
- Bosch, E. (2016). *The 'self organization' of welfare services in deprived and wealthier urban neighbourhoods in the Dutch Participation Society* (Dissertatie).
- Debruyne, P. (2019). De Mangoboom in Bloei: Aankomstinfrastructuur en de bouwstenen van nabijheidspolitiek. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Reds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 166-172). Brussel: Politeia.
- Debruyne, P., & Van Bouchaute, B. (2014). De bestaande orde verstoren: Over de politieke opdracht van het middenveld. *Oikos*, 69(2), 19-31.
- De Corte, J., Vandenbussche, J., & Roose, R. (2019). Het lokaal bestuur en het recht op maatschappelijke dienstverlening: De governance benadering als hefboom voor sterke partnerschappen met informele actoren. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Reds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 275-285). Brussel: Politeia.
- Deleu, H., & Daem, E. (2019). Nieuw in Brussel, waar naartoe? De rol van informele netwerken bij Brusselse nieuwkomers in een formeel inburgeringstraject. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Reds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* pp. 159-165). Brussel: Politeia.
- Fennema, M., & Tillie, J. (1999). Political participation and political trust in Amsterdam: Civic communities and ethnic networks. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 25(4), 703-726.
- Fretwell, N., Osgood, J., O'Toole, G., & Tsouroufli, M. (2018). Governing through trust: Community-based link workers and parental engagement in education. *British Educational Research Journal*, 44(6), 1047-1063.
- Goethals, J. (2019). Gastvrij Netwerk van lokale vrijwilligersorganisaties voor mensen op de vlucht. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Reds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 51-57). Brussel: Politeia.
- Gradener, J. (2016). *Keys to the community: A multiple case study into professional legitimization in community development practice*. Utrecht: Universiteit Utrecht (Dissertatie).

- Hermans, K. (2014). De signaalfunctie en structureel sociaal werk. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 23(3), 26–43.
- Hernández-Plaza, S., Alonso-Morillejo, E., & Pozo-Muñoz, C. (2006). Social support interventions in migrant populations. *British Journal of Social Work*, 36(7), 1151–1169.
- Hojtink, M. (2015). Thermometers van pijn: Signalering en de energie van sociale rechtvaardigheid. *Maatwerk, tijdschrift voor maatschappelijk werk*, 21(2), 5–9.
- Hurenkamp, M., Tonkens E., & Duyvendak, J. W. (2006). *Wat burgers bezielt: Een onderzoek naar kleinschalige burgerinitiatieven*. Amsterdam/Den Haag: Universiteit van Amsterdam/NICIS Kenniscentrum Grote Steden.
- Jennissen, R., Engbersen, G., Bokhorst, M., & Bovens, M. A. P. (2018). *De nieuwe verscheidenheid: De toegenomen diversiteit naar herkomst in Nederland* (No. 38). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR).
- Kampen, T., Verhoeven, I., & Verplanke, L. (2013). *De affectieve burger: Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid*. Amsterdam: Van Gennep.
- Klinenberg, E. (2018). *Palaces for the people: How social infrastructure can help fight inequality, polarization, and the decline of civic life*. Broadway Books.
- La Cour, A., & Højlund, H. (2008). Voluntary social work as a paradox. *Acta Sociologica*, 51(1), 41–54.
- Lamprianou, I. (2013). Contemporary political participation research: A critical assessment. In K. Demetriou (ed.), *Democracy in transition*. (pp. 21–24). Berlin Heidelberg: Springer-Verlag.
- Linders, L. (2019). *Empowerment als handelingskader in zorg en welzijn*. Lectorale rede, Fontys Hogeschool.
- Machielse, J. E. M. (2019). *Vrijwillige inzet bij eenzame ouderen. Verwachtingen, grenzen en voorwaarden*.
- Meijls, L. L. (2010). *Betrokkenheid als verzekering tegen een zwalkende overheid*. Paul Cremers Lezing. Geraadpleegd op 05-12-2019 via: <https://repub.eur.nl/pub/31822/PLCLezingLM.pdf>.
- Meulemans, W., Meerman, M., Bos, E. & Wildeboer, M. (2017). *Samen werken aan een inclusieve wijkeconomie in Amsterdam Zuidoost*. Hogeschool van Amsterdam.
- Michon, L., & Vermeulen, F. (2013). Explaining different trajectories in immigrant political integration: Moroccans and Turks in Amsterdam. *West European Politics*, 36(3), 597–614.
- Morris, L. (2009). Civic stratification and the cosmopolitan ideal: the case of welfare and asylum. *European Societies* 11(4), 603–624.
- Phillimore, J., Humphries, R., Klaas, F., & Knecht, M. (2016). Bricolage: potential as a conceptual tool for understanding access to welfare in superdiverse neighbourhoods. *IRIS Working Paper Series*, 14.
- Plovie, E. (2018). *De overheid worstelt met de stem van kritische burgers: Onderzoek brengt burgerinitiatief in kaart*. [Analyse XL] Sociaal.net. Geraadpleegd op 8 juni 2020, via <https://sociaal.net/achtergrond/burgerinitiatief-in-kaart/>
- Plovie, E. (2019). Burgers in beweging. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Reds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 31–44). Brussel: Politiea.
- Ponzoni, E. (2012). *Opvoeden in Diversiteit: Verbinding tussen formele en informele ondersteuning van opvoeders in Amsterdam*. Kenniswerkplaats-Tienplus.
- Ponzoni, E., & Distelbrink, M. (2014). *Opvoedsteun in de buurt: Schakelen tussen formele en informele voorzieningen*. Utrecht: KIS.
- Ponzoni, E. & Distelbrink, M. (2016). *Opvoedondersteuning in de multi-etnische wijk: Onderzoek naar verbindingen tussen wijkteams en informele ondersteuners*. Utrecht: KIS.

- Ponzoni, E. & Pels, T. (2016). The role of immigrant organisations in the transforming welfare state: revealing blind spots in the Netherlands. In: E. Ponzoni (2016), *Creating Space: Enabling inclusion in social policy through participatory research*.
- Ramakrishnan, S. K., & Bloemraad, I. (Eds.). (2008). *Civic hopes and political realities: Immigrants, community organizations, and political engagement*. New York: Russell Sage Foundation.
- Robinson, K., & Masocha, S. (2017). Divergent practices in statutory and voluntary-sector settings? Social work with asylum seekers. *British Journal of Social Work*, 47(5), 1517-1533.
- Roose, R., Spierts, M., & Hoijtink, M. (2020). Wat is sociaal werk in de huidige tijd? In M. Van Pelt, R. Roose, M. Hoijtink, M. Spierts, & L. Verharen, *Professionalisering van sociaal werk: Theorie, debat en praktijk in Nederland en Vlaanderen* (in druk). Bussum: Couthino.
- Salamon, L. M. (1987). Of market failure, voluntary failure, and third-party government: Toward a theory of government-nonprofit relations in the modern welfare state. *Journal of voluntary action research*, 16(1-2), 29-49.
- Scholte, M. (2018). *Op de barricaden?! Over sociaal werk, probleemfiguraties en de aanpak van structurele problemen in het sociaal domein*. Utrecht: Marie Kamphuis Lezing.
- Schrooten, M., & Meeus, B. (2020). The possible role and position of social work as part of the arrival infrastructure. *European Journal of Social Work*, 1-11.
- Schrooten, M., Thys, R., & Debruyne, P. (2019). *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap*. Brussel: Politeia.
- Schrooten, M., & Trappers, A. (2019). Sociaalwerkpraktijken in religieuze organisaties. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 95-105). Brussel: Politeia.
- Schrooten, M., & Veldboer, L. (2020). Sociaal werk en de stad.
- Schuermans, N., Schrooten, M., & De Backer, M. (2019). Informele en formele sociaal-werkpraktijken als aankomstinfrastructuur voor nieuwkomers. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 147-158). Brussel: Politeia.
- Smetcoren, A., De Donder, L., & Van Wallendael, K. (2019). Etnisch-culturele zelforganisaties: een onmisbare schakel in welzijn, zorg en hulpverlening. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 217-223). Brussel: Politeia.
- Snel, E., Custers, G., & Engbersen, G. (2018). Ongelijkheid in de Participatiestad. *Mens en maatschappij*, 93(1), 31-57.
- Snel, E., Faber, M., & Engbersen, G. (2015). Civic stratification and social positioning: CEE labour migrants without a work permit. *Population, Space and Place*, 21(6), 518-534.
- Snel, E., & Staring, R. (2001). Poverty, migration, and coping strategies: an introduction. *Focaal European Journal of Anthropology*, 38, 7-22.
- Stewart, M., Anderson, J., Beiser, M., Mwakarimba, E., Neufeld, A., Simich, L., & Spitzer, D. (2008). Multicultural meanings of social support among immigrants and refugees. *International Migration*, 46(3), 123-159.
- Steyaert, J., & Kwekkeboom, R. (2010). *Op zoek naar duurzame zorg: Vitale coalities tussen formele en informele zorg*. Werkplaatsen Sociaal Domein.
- Taels, B., Van Acker, K., & Arnaut, K. (2019). De complexe connecties tussen formele welzijnsinstanties en informele zorgnetwerking: Somalische zelforganisaties en een Vlaams Wijkgezondheidscentrum. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 175-187). Brussel: Politeia.
- Thys, R. (2019). De politieke rol van etnisch-culturele zelforganisaties in Brussel: Kansen, obstakels en weerstand. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 247-259). Brussel: Politeia.

- Thys, R. & Anciaux, B. (2019). Etnisch-culturele organisaties in Vlaanderen en Brussel: Ongemerkt bouwen aan betere levensomstandigheden in de Belgische samenleving. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 65-79). Brussel: Politeia.
- Trappenburg, M. (2017). Lezing bij het afscheid van Margreeth Broens van Zet.
- Trappenburg, M., Kampen, T. & Tonkens, E. (2019) Social workers in a modernising welfare state: professionals or street-level bureaucrats? *British Journal of Social Work* (published online 28 October). <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcz120>
- Uitermark, J. (2015). De default settings van de participatiesamenleving. *Bestuurskunde*, 24(2), 58-62.
- Van Bochove, M., Tonkens, E. H., & Verplanke, L. (2014). *Kunnen we dat (niet) aan vrijwilligers overlaten? Nieuwe verhoudingen tussen vrijwilligers en professionals in zorg en welzijn*. Den Haag: Platform31.
- Van Crombrugge, H. (2017). Lezing. Geraadpleegd op 2 augustus via https://www.ucll.be/sites/default/files/documents/welzijn/hans_van_crombrugge_-_mag_het_iets_meer_zijn_art.pdf
- Van Daal, H. J., Winsemius, A., Plemper, E. M. T., & Linse, I. C. (2005). *Vrijwilligers en beroepskrachten: verslag van een verkennend onderzoek naar hun relatie*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Van Dam, S., Bhutani, S., Kanmaz, M., & Raeymaeckers, P. (2019). Netwerken tussen etnisch-culturele verenigingen en welzijns- en zorgvoorzieningen: een weg van versterking. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 203-216). Brussel: Politeia.
- Van den Broek, A., Kleijnen, E., & Keuzenkamp, S. (2010). *Naar Hollands gebruik? Verschillen in gebruik van hulp bij opvoeding, onderwijs en gezondheid tussen autochtonen en migranten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Van Dijk, R. (2000). Afrikaanse gemeenschappen, religie en identiteit: Ghanese pinksterkerken in Den Haag. In I. van Kessel, N. Tellegen, E. van den Bergh, A. Etoundi Essamba (Eds.), *Afrikanen in Nederland* (pp. 199-212). Amsterdam/Leiden: KIT/ African Studies Centre.
- Van Heelsum, A. (2004). *Migrantenorganisaties in Nederland*. Utrecht: FORUM.
- Van Pelt, M. (2019). Liever politisering dan toedekkende consensus in het sociaal werk, *Tijdschrift voor sociale vraagstukken*, 112(4), 12-15.
- Van Pelt, M., & Repetur, L. (2018). *De sociale basis: terug van weggeweest*. Utrecht: Movisie.
- Van Regenmortel, T. (2002). Empowerment en Maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede [Empowerment and Tailored Care. A Powerful Psychological Approach of Poverty] (pp. 71-84). In J. Vranken, K. de Boysier, D. Geldof & G. Van Menxel (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting*, Jaarboek 2002. Leuven/Leusden: Acco.
- Van Regenmortel, T. (2009). Empowerment als uitdagend kader voor sociale inclusie en moderne zorg. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 18(4), 22-42.
- Van Regenmortel, T. (2010). *Lexion van empowerment*. Utrecht: Marie Kamphuis Lezing.
- Van Robaeyns, B., & Driessens, K. (2011). *Gekleurde armoede en hulpverlening: Sociaal werkers en cliënten aan het woord*. Leuven: Uitgeverij Lannoo NV.
- Veldboer, L. (2019). Niet politiseren maar laveren. *Sociale Vraagstukken*. Geraadpleegd op 10 juli via <https://www.socialevraagstukken.nl/take-back-the-balance/>
- Veldboer, L., & Hoijtink, M. (2019). Hybridisering van wijkteams en vrijwilligersinitiatieven lijkt nog ver weg. *Sociale Vraagstukken*. Geraadpleegd op 14 juni via <https://www.socialevraagstukken.nl/hybridisering-van-wijkteams-en-vrijwilligersinitiatieven-lijkt-nog-ver-weg/>
- Veldboer, L., & Kemmeren, C. (2016). *De professionele architectuur van informele support in Amsterdam Zuidoost*. Hogeschool van Amsterdam.

- Vermeulen, F. (2005). Organisational Patterns: Surinamese and Turkish associations in Amsterdam, 1960–1990. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(5), 951–973.
- Vrielink, M. O., & Verhoeven, I. (2011). Burgerinitiatieven en de bescheiden overheid. *Beleid en Maatschappij*, 38(4), 377–387.
- Welschen, S. (2019). Informele partijen zijn hulpverleningsgids voor wantrouwende Amsterdammers. *Sociale vraagstukken*. Geraadpleegd op 6 mei via <https://www.socialevraagstukken.nl/informele-partijen-zijn-hulpverleningsgids-voor-wantrouwende-amsterdammers/>
- Welschen, S., Lucas, P., Von Meyenfeldt, L., Hoijtink, M., Rijnders, J., & Veldboer, L. (2020). *Toegankelijkheid in divers perspectief: Bewoners, verbinders en professionals over de sociale basis in een ontwikkelbuurt*. Werkplaats Sociaal Domein Amsterdam en Omgeving, Hogeschool van Amsterdam.
- Welschen, S., Metze, R., Haijen, J., & Rijnders, J. (2018). *Met elkaar of naast elkaar? Wijkteamprofessionals en informele krachten in Oud Noord over kwesties bij de gezamenlijke ondersteuning aan huishoudens in kwetsbare posities*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- Welschen, S., & Veldboer, L. (2019). Sociaal werk in stadswijken waar problemen zich opstapelen. *Beleid en Maatschappij*, 46(3), 348–365.
- Williams, C. (Ed.). (2016). *Social work and the city: Urban themes in 21st-century social work*. Springer.
- Withaecx, S., Smets, P., & Haudenhuyse, R. (2019). Transitie en uitdagingen in het grootstedelijke sportlandschap: Diversifiëring in het sociaal-sportieve verenigingsleven. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Reds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 121–133). Brussel: Politeia.
- Wolch, J. R. (1990). *The shadow state: Government and voluntary sector in transition*. Foundation Center.
- Woolcock, M., & Narayan, D. (2000). Social capital: Implications for development theory, research, and policy. *The world bank research observer*, 15(2), 225–249.
- Wright Mills, C. (1959). *The Sociological Imagination*, reprinted (2000). Stad: Oxford University.
- WRR (2005). *Vertrouwen in de buurt*. Amsterdam University Press.
- WRR (2012). *Vertrouwen in burgers*. Amsterdam University Press.
- Yar, H. (2018). *Moskeewerk in de buurt: een case study in Amsterdam*. Amsterdam: VU University Press.

